

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	6
'Aho	Tusite, 26 Mē 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

Hon. Vuna Fa'otusia

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Hon. Tevita Lavemaau

Sāmiu Vaipulu

Lord Nuku

Lord Tu'ilakepa

Poasi Mataele Tei

'Akosita Lavulavu

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

Siaosi Sovaleni

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

Lord Vaha'i

Lord Tu'i'āfitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Siaosi Pōhiva

Sēmisi Sika

Māteni Tapueluelu

Losaline Ma'asi

Semisi Fakahau

Penisimani Fifita

Mo'ale Finau

Veivosa Taka

Saia Piukala

FALE ALEA ‘O TONGA
‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 06/2020 FAKATAHA
‘A E FALE ALEA ‘O TONGA

‘Aho: Tusite 26 ‘o Me, 2020
Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO: 4.1 Lao Ke Fakahu Atu ‘a e Pa’anga Ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2020/2021 –Lao Fika 5/2020 <ul style="list-style-type: none">• Polokalama Patiseti ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga Ngata ki he ‘aho 30 Sune 2021• Fakamatala Patiseti 2020/2021• Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungaue Fakapule’anga 2020/2021 – 2022/2023 4.2 Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2020/2021 4.3 Lipooti Fika 1/2020 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngoue mo e Toutai
Fika 05	:	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki.....	7
Me’a ‘Eiki Sea.....	7
Me’a Sea Kōmiti Kakato	8
Fakama’ala’ala Palēmia he tukuaki’i ‘oku ta’efakalao malu’i Pule’anga nō ngaahi kautaha ‘e 3	9
Tokanga na’e ‘osi fale’i mai <i>IMF</i> & Pangike Māmani ke ‘oua to e nō ‘a Tonga	11
Taukave Palēmia ‘ikai ha nō ia ki he ngaahi hala pule’anga	11
Tokanga ne ‘osi fale’i Pule’anga ‘oua te ne to e malu’i ha nō.....	14
Fakamahino Palēmia ko ‘ene lea he fili Palēmia na’a ne tukupā ke tanu hala kotoa e fonua...	15
Fakahā Tongatapu 2 ko e fakamalanga fili pē na’e fai ‘e he Palēmia ‘ikai nau loto ki ai	15
Taukave ko e maumaulao to’o \$12 miliona he Patiseti fai ‘aki no ngaahi kautaha 3	16
Tokanga ki he loi mo e takihala’i e kakai & kaiha’a mo e fakamatala e Fale Alea.....	17
Fakama’ala’ala he ngaahi fokotu’utu’u Pule’anga ki he fe’amokaki fakapa’anga he Patiseti .	19
Ngaahi founga ‘e tolu ki hono fakapa’anga ‘e patiseti fe’amokaki e Pule’anga.....	19
Founga hono fakapa’anga ngāue ki he fakalelei hala pule’anga.....	20
Fakatonutonu Tongatapu 2 ko e nō <i>Fiji Airways</i> makatu’unga he <i>COVID-19</i> ‘ikai ko ha kemipeini	22
Fakamahino Pule’anga pau ke fakahoko palani & fokotu’utu’u ngāue Pule’anga fakatatau ki he’ene siate folau & kaveinga ngāue.....	22
Fakatonutonu ‘ikai fenāpasi kaveinga Patiseti mo e fokotu’utu’u ngāue e Pule’anga.....	23
Fakamahino Pule’anga ko ‘ene palani ngāue kuo pau ke ngāue’i pea fai hono lotua.....	23
Fakama’ala’ala he ponite 15 miliona ne toki ‘isiu he Pule’anga	23
Fakatonutonu ko e pōnite 15 miliona he Patiseti fakataumu’a ki he ngāue tanu hala	23
Kole Pule’anga tuku fai e fakamatala ke takihala’i kakai fekau’aki mo e pōnite 15 miliona...	24
‘Osi e ngaahi ngāue ki he fakatau koloa pe sevesi ‘oku ‘ave ke fakapapau’i ‘e he Kōmiti <i>Procurement</i>	24
Tui Ha’apai 12 peseti 90 Patiseti Pule’anga ‘ikai taumu’a ki he mo’ui ‘a e kakai	25
Fakatonutonu Ha’apai 12 ko e peseti ‘e 10 ‘o e Patiseti ‘ikai ‘aonga ki he mo’ui kakai.....	26

Fakatonutonu kau fakamalanga ki he peseti 90 Patiseti ‘ikai ‘aonga ki he fonua he ta’etoka’i lahi Pule’anga.....	27
Tui hanga <i>COVID-19</i> uesia ngaahi me’a fakapa’anga fonua ka ‘oku mahu’inga ke fakapotopoto’i ivi e fonua	27
Taukave’i Pule’anga tika ange hingoa ‘enau Patiseti he Patiseti ‘a Nu’usila	28
Taukave’i ko ha patiseti lelei ke mahino hu’unga e silini fakataumu’a ki ai.....	29
Fakatonutonu ‘oku hala pehē ‘oku fakapulipuli pa’anga ‘oku ma’u he Pule’anga mo ‘ene hā he Patiseti.....	30
Ngaahi lelei he Patiseti he fakamalanga Ha’apai 12.....	30
Faka’amu na’a lava ke fakaivia 8-9 miliona ngāue ki he mokohunu.....	31
Faka’amu Ha’apai 12 ki ha Patiseti ke langaki mo’ui kau ai fakaivia ngāue mokohunu	31
5 miliona vahenga Ha’apai 12 ke fakangaue’i ai toko 1000 tupu.....	32
Fakahā fakamatala falala’anga <i>SPC</i> ‘ikai lahi mokohunu fakatautu ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ...	33
Kole Ha’apai 12 ke kau Ha’apai he tanu hala 13 miliona ke fakafolofola vahevahe ‘a Patiseti	34
Kole 1 miliona mei he 13 miliona ke tanu ‘aki fo’i hala Holopeka	35
Faka’amu ke tukumai Pule’anga puipuitu’a ki he ngaahi kautaha ‘e tolu ki he tanu hala.....	36
Ngāue fo’ou e Pule’anga ke ma’u ke tanu e hala he totongi si’isi’i.....	37
Fakatonutonu na’e ‘olunga kotoa pe <i>bid</i> ngaahi kautaha he \$200 tupu	37
Fakahā Tongatapu 2 ko e Palēmia na ne foaki ngāue tanu hala ki he Kautaha <i>Five Star</i>	39
Tokanga ke ‘ata kitu’a ngāue Pule’anga & vahevahe taau pa’anga Patiseti e fonua	40
Tokanga ki he fika 5 tanu hala ha fakahokohoko e ngaahi taumu’a ngāue Pule’anga kae fika 2 he tu’u lahi ngaahi fakamole	41
Fakahā ‘oku malu ‘aupito kau’āfonua ‘a Tonga hono le’ohi ngaahi kupu fekau’aki	42
Tokanga ‘oua filifilimanako ngāue Pule’anga hangē ko ‘ene ha he Kupu 17 & 18 Konisitūtone	43
Ngaahi lulafua ‘e 3 na’e ngāue’aki ke fili ngaahi kautaha 3 ki he tanu hala	43
Tokanga ki he Kupu si’i 4 ki he fiema’u ke ‘ata kitu’a ngāue Pule’anga	44
Tokanga ki he teu no Pule’anga mei he IMF holo peseti .6 ‘a e holo faka’ekonomika ki he ta’u 20/21	45
Fokotu’u na’a ‘oku fakapotopoto ke fakasi’isi’i pa’anga tanu hala & fakalōloa ke ta’u ‘e 6... 46	46
Fokotu’u tokoni Pule’angá ki he toutai ke fua tatau pē ika kau toutai lolotó mo e kau uku	47
Fokotu’u fakahoko tatau pē tokoni Pule’angá ki he toutai ki he ngoue.....	47
Kole ki he Pule’angá ha tokoni ki he ngaahi uafu ne maumau’i he saikolone ko Tino.....	47

Kole ke tokangaekina uafu Ofu he Fakafofonga Vava’u 14.....	48
Tali Pule’anga ke tokangaekina mo e kau toutai ika ‘i Ha’apai.....	48
Tu’unga mateuteu ‘i ai Senita Mo’ui ‘i Mu’a	51
Poupou ke fakalelei’i hala pule’anga ke fakafaingofua ngāue fekau’aki mo e <i>COVID-19</i>	51
Fakamalanga he mahu’inga ‘o e fakapotopoto’i ivi ngāue ‘a e fonua	52
Poupou ki he vahevahe ivi fakapa’anga e Pule’anga he Patiseti.....	54
Fokotu’u ki he Pule’anga mahu’inga ngaahi hala kae puke sēniti koe’uhi ko e tu’u ta’eta’epau e fononga.....	55
Tui tonu ke tokoni’i Pule’anga ‘a e ongo pisinisi fakatakimamata ‘i Hihifo ne uesia.....	57
Fokotu’u ke fakapotopoto’i he Pule’anga ‘a e ‘ene pa’anga talifaki	57
Fakamanatu mai tō folofola Tu’i ki he mahu’inga e fakapotopoto telia tūkunga e nofo.....	58
Tokanga ke fakapotopoto’i ivi fakapa’anga ‘a e fonua.....	58
Tokanga ki he lahi e fakafalala ki muli ‘a e pa’anga Patiseti e fonua.....	60
Tali Pule’anga ko e ‘u fakamole lahi ko ē ngaahi fakalakalaka ia ki he fonua.....	62
Taukave totonu ke fakakaukaua ke tu’u ve’eua ‘a Tonga ke mafua ‘ene Patiseti	62
Taukave Pule’anga ko e me’a fakamamani lahi e ngaahi nima tokoni mei muli.....	63
Tokanga ki he holo peseti 1.6 ‘a e fakamole.....	63
Tokanga ki he teu fakalele he Pule’anga ‘ene kautaha vakapuna	63
Fakatonutonu Pule’anga toki tokonia pe Pule’anga ha sekitoa taautaha koe’uhi pe ko e fonua.....	64
Fokotu’u ne tonu ke malu’i he Pule’anga nō ‘a e kautaha vakapuna.....	64
Taukave’i ko e hala ‘oku ‘ikai ko ha fiema’u vivili.....	65
Tokanga ke hā mai he Patiseti ‘a e fiema’u vivili ‘a e kakai	65
Kelesi.....	67
Fakamā’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea ‘o Tonga	68

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tūsite, 26 Mē 2020

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Kole atu ke mou hiva mai e Lotu e ‘Eikí.

Lotu

(Na’e kau kotoa e Hou’eiki Mēmipá hono hiva’i e Lotu e ‘Eikí.)

‘Eiki Sea: Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa e Falé.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá pea mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afió kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui e Falé ki he pongipongi ní, ko e ‘aho Tūsite 26 ‘o Mē 2020. ...

(Na’e lele heni ‘a e ui ‘a e Fale)

<002>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tēpile: (Kei lele hono fakahoko ‘a e Ui ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea)

Sea, kole ké u to e fakaongo mu’a, ‘Eiki Minisitā Polisi mo e Va’a Tāmate Afi. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ia ‘o e taliuí.

Poaki

Ko e Hou’eiki ‘e toko tolu ‘oku nau kei ‘i tu’apule’angá kei hoko atu pē ‘enau pōakí, ‘a ia ko e ‘Eiki Minisitā Fonuá ‘oku pōaki tengetange mai, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamatá na’e ‘omai ‘ene pōaki ‘e toki me’a tōmui mai. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotongá. Tapu mo e Tama Tu’í, Tupou VI. Tapu pea mo e Ta’ahine Kuiní, Nanasipau’u. Tapu atu mo Tupouto’a ‘Ulukalala kae ‘ūmā’ā ē Hou’eiki ē fonuá. Tapu atu ki he ‘Eiki Pālēmiá mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpelé.

Tapu pea mo e Hou'eiki Minisitā kae'umā'ā ē Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongí ni Hou'eiki.

'Uluakí pē na'e 'i ai ē ngaahi kole mai 'i he pongipongí ni, ngaahi me'a makehe. 'Oku ou kole atu pē, kātaki pē he'ikai ke tau to e afe mei he'etau 'asenita lolotonga, toki tuku atu pē ho'omou faingamālie he lolotonga 'a e uiké. 'Oku ou kole atu Hou'eiki ke tau hoko atu pē 'i he ngāue 'oku lolotonga fakahoko 'i he Kōmiti Kākató 'i he Laó, Fakahū atu ē Pa'anga ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'angá 2020/21. 'Oku 'ikai ke to e 'i ai hā me'a hē pongipongí ni Hou'eiki, kole atu ke tau liliu 'o **Kōmiti Kākato**.

Me'a Sea Kōmiti Kakato

'Eiki Sea Kōmiti Kākato: Tapu mo e 'Afio 'a e 'Otua ko e Tamai, 'Otua ko e 'Alo, 'Otua ko e Laumālie Mā'oni'oni. Tapu mo e Tu'i 'o Tonga. Tapu mo e Ta'ahine Kuiní. Tapu mo e Tama Pilinisi Kalauní mo Ata mo Hou'eiki. Tapu heni ki he Hou'eiki e fonuá. Tapu ki Ha'a Taula'eiki, Ha'a Tauhifonua pēhē ki he Kakai ē fonuá. Tapu mākehe heni ki he 'Eiki Sea e Fale Aleá kae pēhē foki ki he ...

<003>

Taimi: 1010-1015

Sea Kōmiti Kakato: ...'Eiki Palēmia 'o Tonga, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineta fakatapu ki he Hou'eiki 'o e Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele kae pēhē ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai 'atā mu'a ke u hūfanga atu he talamalu 'a e fonua mo e ngaahi tapuaki 'a e 'Otua mo e fakalaumālie lelei kimoutolu Hou'eiki. Ko ē ko 'etau tu'utu'uni ē kuo me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ke tau hoko atu e fatongia fakahū mai e Lao ko eni ki he fa'unga 'a e Pule'anga ki hono tataki 'a e ta'u fakapa'anga he ngāue faka-Pule'anga mo e fonua. Kimu'a ia te u fai ha ki'i akonaki 'ikai ko ha'aku malanga eni.

Fai ki'i huohua e ki'i 'ai'anga makona 'aneuhu kou lave'i hifo ai e lau e taha filōsefa 'iloa 'i he fa'ahinga'uhinga fakafilōsofia ko e *deductive philosophy* pē ko e *reasoning* ko e fifili ia 'o e 'uhinga 'oku ou ma'u hifo ai 'a e ki'i 'uhinga mālie ko eni 'oku hōhōa tatau mo e fa'unga 'oku 'i ai 'etau ngāue Lao pēhē he tokotaha ko eni. Ko e mo'oni kotoa pē e fa'unga 'o e fifili pē ko e fatu ha taumu'a ko ia pē 'e ma'u ai hono fakamā'opo'opo ko e 'uhinga e mo'oni'i me'a ka tonu pea ma'u ai ko e lelei fakalūkufua. Fai ai 'ene a'usia fekau'aki mo e fu'u fakatamaki fakamāmāni lahi ko eni 'oku hoko 'i māmāni hanga leva ai he tamá 'o to'o e 'uhinga 'o 'ene fifili 'o e fe'amo'aki ke si'i ngāue taha 'a e 'Apositolo ko Paula pēhē 'e he tokotaha ni 'oku mo'ua kotoa 'a e lotu fakakalisitiane mo e motu'a'i siasi ke si'i ngāue ne fai 'e Paula ko e 'Apositolo 'o ne fakahingoa ai 'a e ki'i fo'i tu'unga lea ko eni ki he taimi 'oku 'i ai 'a māmāni he taimi ni. Ko e *living with less* ko 'eku ki'i fakatonga ki ai ko e nofo mo'ui he fe'amokaki. 'O ne hanga 'o fakataipe ai 'a e fu'u māmāni 'aho ni ki he ngāue 'a Paula 'oku fai hono tataki 'a e kakai 'o 'ave pa'anga 'ai hono tauhi. Kā na'e 'ikai ke fu'u vekeveke 'a Paula heni fakamolemole pē Palēmia te u toki tuku atu ke me'a tali si'i ke 'osi 'eku fakahoha'a, kā na'e 'ikai ke fu'u vekeveke heni 'a e 'Apositolo ia ke tau'i hono tali lelei mo hono tauhi ia 'i he kāinga lotu 'o Filipai. 'Oku pēhē he Filōsefa ko eni mo'oni pē 'a e hiki tohi ia 'a e 'Apositolo ko eni *living with less* 'a māmāni pehe ni te tau 'i ai 'oku

ne hiki he 'Ipiseli ki he kakai Filipai 'oku pehē hono fakalea hono hiki 'e Paula. “ ‘Oku ou mafeia ‘a e me’a kotoa pē ‘iate ia ‘oku ne fakakaukau au”.

‘Oku ne taki mai ai ki he ‘uhinga ko eni ‘o e kaveinga kuo fokotu’u he Pule’anga ko “ **Sihova ko hoku talitau’anga**” pehē ai he ‘Apositolo ko ‘etau ma’u pē ko ē hangē ko e ‘uhinga ‘o e Tonga ‘a e tofia’a’aki kitautolu he ‘Otua mo e tofi’a’aki e ‘Otua ‘oku kei vilingia ai e fuka ko Sīsū hotau Kalaisi ‘oku tau lava’i ai e nofo mo’ulaloa, tau lava’i foki ai mo e mohu me’a pehē ki he mākona pea pehē ki he fiekaia mo e nofo masiva.

Hou’eiki ko e anga ia ‘eku ki’i huluhulu atu ‘a e ‘uhinga ‘a e *deficit* ‘i he sio ‘a Filōsefa ko eni ha taimi ni pehē *living with less* mo e ‘uhinga ‘a e kaveinga kuo fokotu’u fakalotu he Pule’anga, hala fononga ia ke fai ai ‘etau feme’a’aki mo e tataki e fatongia ‘o e Fale ni, me’a mai e ‘Eiki Palēmia ka u toki faka’osi ko ena ‘oku ulo mai ho maama na’a ke tuputāmaki mai kia au mālō me’a mai.

Fakama’ala’ala Palēmia he tukuaki’i ‘oku ta’efakalao malu’i Pule’anga nō ngaahi kautaha ‘e 3

‘Eiki Palēmia: Sea tapu mo e Feitu’u na pea ‘oku ai ‘a e fiefia lahi he akonaki ‘oku ke fakahoko mai he pongipongi ni tau mafeia ‘a e me’a kotoa pē ‘ia Sīsū Kalaisi fai hotau fakakaukau pea fakatapu mo e Hou’eiki Nōpele kae ‘uma’ā ‘a e

<007>

Taimi: 1015-1020

‘Eiki Palēmia : .. 'a e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí, pea pehē foki ki he tēpile ko eni 'a e Hou'eiki Minisitā. Sea, te u feinga ke u ngāue'aki ha ngaahi lea mahino 'i he pongipongi ni koe'uhí ko e kaveinga mahu'inga ko ia kuo tau talanoa ki aí. 'Oku ou tui pē 'e 'i ai ha ngaahi lea ia 'e ongo fefeka ki ha ni'ihi 'o e Fale 'eikí ni. Kae 'ikai foki to e lava ke tau ta'elea ki he ngaahi me'a ko iá, he koe'uhí, 'oku tau talanoa he sapuseki ko iá. Te u fie lave ki he ngaahi me'a ko ia na'e 'ohake 'aneafí, mei he feme'a'aki ko iá, 'i hono fakafehu'ia 'a e nō ki he kautaha 'e 3 taautaha mei he Pangikē Fakalakalaka 'a Tongá. Pea ko e tuku'aki'í 'o pehē 'oku hala, pea 'oku ta'efakalao nai, pea 'oku 'ikai totonu ke fai 'e he Pule'angá pē ko e Pangikē Falalakalaka 'o Tongá 'a e me'a ko iá. Ka 'oku ou fie 'oatu pē 'a e fehu'i mahu'inga ko eni Sea.

Ko e tanu hala ko eni ko e 'ai ma'a hai? Ko hono talí, ma'a e kau toulekeleka 'o e fonuá? 'Io. Ma'a e fānau ako 'o e fonuá? 'Io. Kau ngoue 'o e fonuá? 'Io. Kau Takimamatá? 'Io. Tangata'i fonua mo e fefine'i fonua kotoa pē 'o Tongá ni? 'Io. 'Oku 'aonga 'a e hala pule'angá ki he tokotaha kotoa pē, pea ko e taha ia 'o e *basic* 'o e langa faka'ekonōmika. Ko e hala pule'anga, ki'i fakatātā pē. He'ikai ke lava ke uta ha koniteina hina, meleni, 'e taha pē ua he māhina kotoa pē, kapau 'oku 'ikai ke lava tō ha fu'u meleni, tautautefito ki he vāhenga ko ia 'o Tongatapu 9 mo Tongatapu 10. 'E 'ikai ke 'i ai ha fu'u meleni, 'o kapau 'oku 'ikai ha hala lelei ki 'uta, ki he ngoue'angá ke tō ha fu'u meleni. Kuo pau ke sai 'a e hala pule'angá kae toki fai ha fakalakalaka faka'ekonōmika.

Na'e 'ikai ke mei hau 'a Loma 'i he sivilaise ko ia 'o e taimi 'o Sisu Kalaisí, ka ko e sai honau hala pule'angá. Na'a nau tokanga ki he ngaahi honau hala pule'angá, he feitu'u kotoa pē na'a nau hanga 'o pule'i. Koe'uhí ke lava 'enau fefakatau'akí, mo lava foki 'i ha taimi vave, ke nau a'u ki he feitu'u

ko iá, 'o kapau 'e hoko ha ki'i fakafonua kovi. 'Oku ui 'e Siaina 'i he'enau polokalama langa fakalalakala 'o e fefakatau'akí, ko e *Silk Road*, pē ko e hala Pule'anga 'o e tupenu siliká. 'Oku ou tui 'oku ke mea'i pē Sea, ko e taimi 'oku mā'imoa tau'olunga ai 'a e kau fafine Siainá, pea 'oku nau laku pehe'i 'enau ngaahi tupenu siliká, pea 'oku ngaofeofe ko iá ko e faka'ofa'ofa. 'Oku 'uhinga pehē 'a e fihifihi 'o e halá he taimi 'o e fefakatau'akí. 'Alu mei he 'isité ki he uēsité, 'alu mei he hala ko ia 'o e fefolau'akí he loto 'osení, ka kuo pau ke tau feinga'i 'a e me'a ko e fefononga'aki ke sai, kae lava ke fai 'a e fakalalakala faka'ekonōmiká.

Ka 'ikai ke lelei 'a e hala pule'angá 'i Tongá ni, ko e mohe fale pē mātu'a tangatá he 'ahó, pea faikava Tonga he po'ulí, 'ikai ke to e lava ha ngāue ia 'o fakahoko. Ko e fiema'u 'a hai ke tanu 'a e ngaahi hala 'o e kakai 'i Tongá ni? Ko e fiema'u ia 'a e kakai 'o e ngaahi koló. Kuo nau toutou kole mo kole, ki he Pule'anga ki he Pule'anga, ki he Fakafofonga ki he Fakafofonga, ki he Minisitā ki he Minisitā, pea ki he Palēmia ki he Palēmia, mo e 'ikai pē ke lava ke tanu kakato, tanu ke 'osi, tanu ke tofu, ke tatau 'a kolomu'a mo e ngaahi kolo 'utá. He 'oku 'ikai ke pehē ko 'enau ha'u mei 'utá pea 'ikai ke nau 'ilo ai 'a e kehekehe 'o e hala lelei mo e hala luoluó. 'Oku nau fie 'alu pē ha hala...

<008>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Palēmia: ... Kuo 'osi valitā, lava lelei ko e me'a ia 'oku fiema'u he tokotaha kotoa. Ko hono 'uhinga ia 'oku fokotu'utu'u ai 'e he palani ngāue ki he tanu hala ki he ta'u 'e ua ki he ta'u 'e fā kuo 'osi pea kakato. Ko e hā 'a e fiema'u vivili taha 'a e kakai 'o Tonga makehe mei he *COVID-19* ko e tali ko e hala Pule'anga ke tanu pea valitā. 'I he'ene pehē ko u kole atu Hou'eiki mou kātaki fakamolemole mou laumālie lelei pē, ki'i tuku mai ha'aku faingamālie mo e Hou'eiki Kāpineti ko eni he ki'i motu'a Palēmia 'o Tonga he 'aho ni ke mau tanu e hala Pule'anga ke fiemālie e kakai 'i he ta'u ko eni 'e ua ki he fā ka hoko mai. 'Oku ou lave'i pē he hisitōlia 'o 'etau fononga mai na'e 'osi fai e fakakaukau 'o e Palēmia 'o e 2011 ke tanu e hala. 'I he 'aho ko ia 'a ia ko e taimi ia na'e Palēmia ai e Fakafofonga Nōpele Fika 1 'o Tongatapu. Pea ko 'ene founá na'a ne fai ko e nō 'a e Pule'anga mei he taha 'o e ngaahi Pangikē Siainá.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Palēmia.

Lord Tu'ivakanō: Sea, ke fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a, ki'i tali si'i Fakafofonga. Me'a mai pē koe he *issue* ko eni na'e fai ai e malanga 'aneafiafi 'oua to e lave holo he te u to e 'oatu 'anai 'a e fakamahino 'aupito, mālō.

'Eiki Palēmia: Mālō. Mahalo ko e me'a mahu'inga pē eni ko e, na'e 'osi hoko e me'a pehē kimu'a pea ko e, pea na'e 'i ai 'a e nō 'a e Pule'anga Tonga ki he tanu hala. Pea na'e fakafuofua ko e fo'i kilomita 'e 100 pē ofi ki ai na'e lava ke tanú 'aki 'a e 70 miliona.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ke u fiema'u 'e au ho'o me'a ko ena. 'Oku 'i tu'a ia e 'uhinga 'a e *issue* 'aneafí, me'a mai koe 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e Feitu'u na Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ki lalo ‘Eiki Palēmia kae toki ‘oatu ha’o taimi. Mālō.

Tokanga na’e ‘osi fale’i mai *IMF* & Pangike Māmani ke ‘oua to e nō ‘a Tonga

Lord Tu’ivakanō: Tapu mo e Hou’eiki e Falé. ‘Oku mahu’inga foki na’e ‘osi me’a pē e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘aneafi koe’uhī ko ‘etau patiseti ‘oku mahu’inga. Ka ko e kole atu pē ‘Eiki Palēmia tapu pē mo e Feitu’u na. ‘Oku faka’ofa’ofa e me’a ko e hala ka ‘oku pau ke tau ‘ilo ko e ‘ai ke ‘ave ki fē meleni pē ko e ‘ave, ‘ave pē tuku ki uafu. Tau palopalema eni hono fetuku ‘a e meleni koe’uhī ko e māketi, ‘uluaki ‘ai e me’a ko ē ke mahino. Pea to e tahá ‘oku tonu ke ke mea’i na’a mau hoko mai na’e ‘osi ta’ofi ke ‘oua to e fai ha nō ko e tu’utu’uni ‘a e *IMF* mo e *World Bank* he na’e kulokula ‘a Tonga ‘i he taimi ko ia.

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki fakamolemole pē mu’a ka u ki’i fakatonutonu ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai fakatonutonu ‘Eiki Palēmia.

Taukave Palēmia ‘ikai ha nō ia ki he ngaahi hala pule’anga

‘Eiki Palēmia: Ko u kole pē ke ki’i tuku mai ke ‘osi ‘eku fakamatalá he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha nō ia. ‘ikai ke ‘i ai ha nō ia, ko ‘eku ‘uhingá ia ‘eku fakahoha’á. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha nō ia, ‘ikai ke nō e Pule’anga ia fakamolemole kae tuku mai ke u faka’osi ‘eku fakamatalá.

Lord Tu’ivakanō: Pea ‘ai pē ke tonu ho’o fakamatalá he ‘oku ‘ikai ke mo’oni. Mahalo ‘oku sai ke ke me’a hifo ki lalo kae tuku ke me’a mai e ‘Eiki Minisitā Pa’angá ka tau ‘unu ki he me’a ko ena ‘oku tau feinga ki ai ko ‘etau patiseti.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu’ivakanō: He te tau to e lōloa tautolu ho’o me’a noa’ia ko ena.

Sea Kōmiti Kakato: Paasi mai ‘a e me’a ‘a e ‘Eiki Palēmiá pea te u toki kole leva ki he Minisitā Pa’angá ke fakamahino ‘a e ngaahi tūkunga ko ia pea tau ‘unu leva ko e *issue* mahu’inga eni ka ‘oku ‘ikai ke u loto ke tau, taula tu’u heni, mālō.

‘Eiki Palēmia: Mālō ‘aupito Sea pea ko u fakamālō atu he to e ‘omai ‘a e faingamālie ke u hokohoko atu ‘i he fakamatala ko eni. Na’a tau fononga maí na’e ‘i ai pē ‘a e tanu hala. Pea ...

<009>

Taimi: 1025-1030

‘Eiki Palēmia: ... ko u fie fakahā atu pē na’e ‘i ai ‘a e, ‘oku ‘omai foki e fakaanga’i pehē ‘oku ‘i ai e nō ‘a e Pule’angá pea mo e malu’i. Na’e ‘i he kau he ngaahi Pule’anga ko ē kuo ‘osí nau fakahoko atú na’e ‘i ai ‘a e nō ko ia ki he tanu halá. Pea na’e to e ‘i ai mei he Pule’anga ko ē na’e toki maliu atú na’e ‘i ai ‘a e nō na’e *guarantee* ki he tokotaha pisinisi fakafo’ituitui pē ia. Pea na’e tali lelei pē na’e ‘ikai ke pehé ni ia ke to e fakafehu’ia. Pea na’e ‘i ai pē mo e nō na’e fe’unga ia mo e 10 miliona hono malu’í. Pea ‘oku lelei ‘aupito pē nō ia ko iá a’u ki he ‘aho ni ‘oku ‘ikai ke

‘i ai ha me’a ia ‘e hoko ‘i he nō ko iá. Lava lelei pē he tokotaha ko iá ‘o totongi ‘ene nō ka na’e tokoni e Pule’angá ki he tokotaha ko iá ‘o nau hanga ‘o malu’i. Pea na’e ‘i ai pē mo e to e kole mai he Pule’anga ko eni kuo tau maliu atu mei aí ke 5 miliona ki he tokotaha ia ‘e taha pea na’e tali pea to e liliu pē kimui ‘o ‘ikai ke tali. Kae kehe ko e poini ‘oku ou tokanga ki aí Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Te u ki’i tokoni atu ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Na’e fai ‘a e ...

Sēmisi Sika: Sea ki’i tokoni atu. Tokoni atu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki ‘oua te mou to e me’á kae feinga ke faka’osi’osi ‘a e me’a ko ē kātaki Fakafofonga.

‘Eiki Palēmia: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko u pehē ke tau fakanounou mu’a ‘Eiki Palēmia. He ko e ‘ū me’a ko ena ‘oku ke me’a maí ko e ‘ū Tu’utu’uni faka-Kapineti ia.

‘Eiki Palēmia: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A e me’a ko ena ‘oku ke me’a mai aí. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha kaunga ia hoku Falé ‘oku ki ai. Kae ‘oua kuo ke fokotu’u mai ‘i he ‘uhinga ‘o e Lao ko ē kae toki fai ai e ngaahi tuli tonuhia ka ko e ngaahi ngāue totonu pē ia ‘a e Kapinetí.

‘Eiki Palēmia: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Tau lōloa tautolu pea te tau ō tautolu ai ki ha ngaahi tuliki kehe. Ka u kole atu ke fakamaama mai pea fakamā’opo’opo. Mālō.

‘Eiki Palēmia: Ka ko e Sea ko e ‘uhinga foki ia ‘emau lele mai ki hení ke līpooti atu ki he Feitu’u na Sea. Ko homau fatongiá ia. Ko ‘emau anga ia ‘emau fakakaukau ki hono fai ‘o e tanu halá he ‘aho ní, ‘o e tanu e halá he ‘aho ní pea ‘oku ‘oange ai ‘a e *guarantee* ko ia ki he kautaha ‘e tolu ke nau fai ‘a e ngāue ko iá.

Sēmisi Sika: Sea ka u ki’i tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io.

Sēmisi Sika: Ko e kaveinga ko ia ‘oku ...

Sea Kōmiti Kakato: Tali e tokoní. Fakamolemole Palēmia te u ‘oatu pē ke ke me’a fuoloa ko ena kuo ke hanga ‘o tataki ke tau fononga ai.

‘Eiki Palēmia: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ka ko au pē te u fakangatangata atu ‘a e me’a ko eni ‘e fai ai ‘a e feme’a’akí.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ka ke kei hoko atu pē ho’o me’á. Mālō.

Sēmisi Sika: Kātaki pē Sea ko ‘eku fie tokoni atu pē koe’uhí ko e kaveinga ko ia ‘oku tau tālanga ai ‘i he pongipongi ní ‘oku to e fihi ange ia. ‘E to e ‘alu ia ke to e fihi ange. Ko hono ‘uhingá pē ko e ta’eta’emahino ko ia ‘o e ngaahi fakamatala ‘a e mo’oní mo e ‘ikai ke mo’oní mo e kakató mo ‘ene ta’ekakató. ‘E lava pē ke to e huluhulu atu ‘etau ta’emahino ‘atautolu ia ke to e faai atu ‘o kapau he ‘ikai ke mahino fakapapau’i mai ‘a e ngaahi fakamatala ko eni ke mo’oni. Ko e ngaahi nō ko ē na’e fai he ngaahi Pule’anga kimu’á na’e ‘i ai ‘a e ngaahi makatu’unga pea mo e ngaahi me’a ia ‘oku fiema’u ia ke mahino na’e makatu’unga ai ‘a ‘etau aafe ki hema mo mata’u ‘i he hala fonongá. Ko e kongá ko eni ko ē na’e lave mai ki ai ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Sēmisi Sika: Fakamuimui ko eni ko ē mo hono tokoni’i ‘o e ...

Lord Tu’ivakanō: Sea.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘E sai pē ke u ki’i fakatonutonu atu fakamolemole he ai tau ngāué. Ko hono ‘uhinga ko ē na’e totonu ke ‘oange ki he ‘Eiki Palēmiá ke ne me’a ‘aki. Ko ‘eku toki fanongo ‘aku ē tā ko ē na’e ‘i ai pē ‘a e Pule’anga na’a nau ngaue’aki e founga ko iá ki ha kau pisinisi Tonga ‘o malu’i. Ka na’e fakamahino ko e *asset* pē ko e koloa ko iá te ne malava pē ‘o to e tokoni’i ‘a e nō ‘a e pisinisi Tonga ko iá. Ko e me’a tatau pē ‘oku hoko ki he taimi ní. Kautaha ‘e tolu ko eni fakapapau’i ko e kautaha ‘e tolu ko eni ko e ‘ū me’angāue mo e maka mo e me’a kotoa ‘e ngāue’akí ‘e fakapapau’i ‘e lava ‘o malu’i ‘aki ‘enau nō *guarantee* he Pule’angá.

Siaosi Pōhiva: Sea fakamolemole ke u ki’i tokoni atu.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko e me’a ia na’e kole atu ai ke ‘uhí ke tukuange ke me’a atu e ‘Eiki Palēmiá mahalo pē ko ‘ene tuai ‘ene me’á.

Siaosi Pōhiva: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ka ko e anga ia ‘eku mahino ‘a’aku.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E ‘Eiki Minisitā ‘oku mahino lelei kia au e fa’unga ngāue ia ‘a e Kapinetí ‘a e anga ‘a e ngaahi femaliuluaki mo e *reflect* ko ena ‘a e ‘Eiki Palēmiá ...

<002>

Taimi: 1030-1035

Sea Kōmiti Kākato: ... ki he ngaahi Pule’angá, kā ‘oku ‘ikai ké u ongo’i loto lelei au ki he ngaahi

reflection ko ena ki he Pule'anga ko ē ki he Pule'anga ko ē. 'E taki ai 'o tau fihī 'o hāngē ko e me'a ko ē 'a Tongatapu Fika 2.

Sēmisi Sika: Kā 'oku ou lotu ke fakamāhino

Sea Kōmiti Kākato: Me'a ki lalo, me'a ki lalo fakamolemole, mou kātaki 'o fakamokomoko. Kā 'oku ou lotu ke me'a mai 'a e Minisitā Pa'angá he ko ia 'okú ne 'ilo lelei 'okú ne mea'i 'a e me'a ko ení. 'Eiki Pālēmīa ko ho'o to e takí 'e lahi ē tipeití, kiate au pea ko 'etau taimí 'oku nounou. Ko eni kuo kamata ke ulu e 'ū māamā ia, ko e fiema'u ko ē ha faito'o ko ē ke fakamo'ui e fo'i *issue* mahu'inga ko eni ka tau 'unu.

'Eiki Pālēmīa: Ko 'emau ngāué 'oku mau ngāue fakataha pē me'a 'oku mau femahino'aki pe he me'a 'oku mau faí pea ko e 'uhinga ia na'u kamata ki'i lea ai 'aneafí pea na'u ma'u hoku taimí pea to e toloi aí pea u pēhē ké u toki faka'osi atu hē pongipongí ni.

Sēmisi Sika: Sea, 'ikai ke kakato atu 'eku fakatonutonu 'anenaí. Kuó u kole atu pē ke tuku mai ē ki'i taimí, vave pē.

Sea Kōmiti Kākato: Faka'osi mai ho'o fakatonutonú.

Sēmisi Sika: Té u lave pē ki he fo'i kaveinga fakamuimui ko eni na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Pālēmīa, na'e 'i ai ongo pisinisi, 'oku tau tui ki hono fakaiuia 'o e ngaahi pisinisi. Ko e founa fakamāmani lahi ia hono teke 'etau langa faka'ekonōmiká. 'E 'i ai e *employment*, 'e 'i ai e *build* e *capacity* e fonuá, 'e 'i ai e melie mo e momona kōtoa 'o māmani 'i hono *build* 'o e *private sector*.

Sai ko e founa ko ia na'e fai ai hono tokoni'i, té u 'oatu pē mo 'eku pisinisi 'e 2. Ko e tokotaha na'e 'osi a'u 'ene totongi *tax* he fonuá ni talu 'ene fokotu'u pisinisi, kuo 'osi 'ova he 100 miliona. Pea 'oku 'i ai leva 'a e tu'unga fiema'u ia ke fakakakato 'e he Pule'angá hono fatongia fakatauhi ki he ngaahi pisinisi 'o e fonuá mo e kakai e fonuá. Ko e ki'i silini ko ē na'e 'eke 'e he tokotaha ko ení ke tokoni'i, si'isi'i 'aupito, 'aupito.

'Eiki Pālēmīa: Sea, fakatonutonu atu mu'a, 'oku to e mālanga ia

Tokanga ne 'osi fale'i Pule'anga 'oua te ne to e malu'i ha nō

Sēmisi Sika: Pea 'oku malava pē ia ke totongi fakafoki 'o ka 'i ai ha palopalema. Ko e tokotaha leva, fale'i mai 'e he Pangikē 'oua to e fai ha malu'i pea na'e fakaongoongo leva mo talangofua e Pule'anga ko iá ki he fale'i 'a e Pangikē, 'oua té mou malu'i ha nō pea na'e 'ikai leva ke malu'i 'a e nō ia 'a e tokotaha ko iá.

Sea Kōmiti Kākato: Sai mālō, mahino kiate au. Me'a mai Minisitā kae faka'osi mai 'a e me'a 'okú ke tuputāmaki lahi aí.

'Eiki Minisitā Ngōue: 'Ikai, ko 'eku 'uhingá 'aku 'Eiki Sea, 'oku totonu ké ke fakamolemole pē Feitu'ú na, tuku mai ki he Pule'angá ké nau fakamatala fakalelei atu. 'Oku ongo lelei 'a e fakamatala 'oku fai 'e he Fakafofonga Fika 2 koe'uhí he ko nautolu ia. Kuó u tui, kuó u lotu pē ké ke mea'i ē me'a ko ení.

Ko e Pule'anga ko ení, 'oku ako'i ke 'oua na'a faifai 'oku mau lea ki ha me'a 'a e Pule'anga 'o e 'aho 'aneafi. Ko e me'a ko ē 'oku me'a mai 'aki 'e he Fika 2, 'osi nautolu ia. Tuku e Pule'anga ko ení ké nau 'oatu 'a e fakamatala mo e 'uhinga mo e makatu'unga 'o e ngāue ko ení. Sea, ko e me'a 'e taha, kuó u fakamanatu atu ki he Feitu'ú na pē, 'Io. Ko e hala Pule'angá 'Eiki Sea ko e me'a mātu'aki mahu'inga 'aupito ia.

Sea Kōmiti Kākato: Māhino lelei 'aupito ia kiate au, ko e 'uhinga 'eku tu'utu'uní me'a ki lalo fakamolemole. Ko 'eku tataki 'aki 'eku ngāué, kā 'oku ou loto ke fakasi'isi'i 'a e feme'a'akí kā tau fai 'etau 'asenitá. 'Eiki Pālēmia 'oku 'i ai pē ho'o totonu, hangē ko e me'a 'a e Minisitā, ko e fa'unga 'o e Pule'angá.

'Eiki Minisitā Ngōue: Sea, kapau ko ia kuó u fokotu'u atu ke tau pāloti, kapau 'okú ke pehē ke fakasi'isi'i ē feme'a'akí.

Sea Kōmiti Kākato: 'Ikai hala ia, me'a ki lalo, ko au 'oku ou tu'utu'uni.

'Eiki Minisitā Ngōue: Pe'i 'ai ke tau tipeiti ke mālie e Falé.

Sea Kōmiti Kākato: Me'a ki lalo, me'a ki lao Minisitā, tuku ho'o fa'a māfana noa'ia. Faka'osi mai koe 'Eiki Pālēmia. Tau vahevahe pē 'etau malanga 'oku si'isi'i ē taimí. Me'a mai, fakamā'opo'opo.

'Eiki Pālēmia: Sea, ko e ngāue ko ení

Sea Kōmiti Kākato: Mou laumālie lelei, kae tuku ho'omou anga ta'efe'ungá, na'á ku toki 'oatu ho'omou akonaki. Me'a mai Pālēmia.

Fakamahino Palēmia ko 'ene lea he fili Palēmia na'a ne tukupā ke tanu hala kotoa e fonua

'Eiki Pālēmia: Mālō 'aupito Sea. Ko e ngāue ko ení 'okú ke mea'i pē, na'e fai 'a e fili Pālēmia ko ia 'i he 2019 Sepitemá, na'e lea pē 'a e motu'á ni, kapau 'e hoko, 'ou hoko ko e Palēmia té u tanu ē ngaahi hala kōtoa 'i Tongá ni 'i he ta'u 'e 2 ki he ta'u 'e 4. Na'e 'ikai ke me'a hake ha taha 'o e to e fakafepaki'i 'a ia ki he'eku sió, na'e loto kōtoa ki ai e Falé. Pea taimi ko ē na'e fai ai 'a e hikinimá pea to e hoko, Sea.

Fakahā Tongatapu 2 ko e fakamalanga fili pē na'e fai 'e he Palēmia 'ikai nau loto ki ai

Sēmisi Sika: Fakatonutonu atu na'e 'ikai ké mau loto ki ai 'Eiki Sea. Ko e fakamalanga faka-e-fili Pālēmia pē ia na'e 'ikai ko ha fo'i mālanga ia ke pāloti'i pē na'a mau loto ki ai pē ta'eloto ki ai.

'Eiki Pālēmia: Pea ko e hikinimá.

Veivosa Taka: Sea, ki'i fakatonutonu.

'Eiki Pālēmia: Na'e loto kiate au 'a e toko 15, peá u kuó u lolotonga lele pehē 'a eni, ko e kau ta'eloto pē eni 'oku nau tu'u hake 'o to e fakafepaki maí ki he me'a ko ení.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e feitu'ú na 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea kātaki ko 'eku fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kākato: Fakatonutonu, kā ko 'eku kole atú.

Veivosa Taka: Tapu mo e 'Eiki ...

<003>

Taimi: 1035-1040

Sea Kōmiti Kakato: ...Ke fakamā'opo'opo 'Eiki Palēmia kae tuku mai ā ke fai hoku fatongia, kei toe lahi homou 'Esitimetu ke mou me'a ki ai, fakatonutonu.

Veivosa Taka: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko e fakatonutonu atu ki he me'a 'a e 'Eiki Palēmia na'a ne pehē na'a ne me'a mai kapau 'e hoko ki he fatongia pea te ne tanu kotoa 'a e hala 'o Tonga ni. Pea ne me'a mai na'e 'ikai ha taha 'e fakafepaki 'a ia 'oku mahino 'oku lotu kotoa ki ai. 'Eiki Sea 'oku ou fakatonutonu atu ai 'i he 'aho ni 'oku 'i ai 'a e fu'u peau fakamāmāni lahi pea 'oku tonu ke liliu 'a e palani mo e taumu'a ko 'eku fakatonutonu ia na'a mau lotu ki ai kā 'i he 'aho ni 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'oku to e mahu'inga ange pea ko e 'uhinga ia 'o e fakatonutonu Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālo Fakafofonga

Siaosi Pōhiva: Sea fakamolemole ki'i tokoni pē

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fa'unga Pule'anga ē mo 'ene tu'utu'uni ngāue 'oku makatu'unga ia he Palēmia me'a faka'osi mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Mālō 'aupito Sea. Pea ko e me'a ia na'e lotu ki ai 'a e kakai na'a mau 'osi lele ki he ngaahi vahefonua kotoa pē 'e 17 fakahoko mai tanu homau hala pea ko e fiema'u vivili eni 'a e kakai 'oku fai, 'e sai pē ia kapau 'e lava pē ia 'o me'a ...

Siaosi Pōhiva: Tapu mo e Sea. Sea fakamolemole ka u ki'i fakatonutonu atu

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i fakatonutonu ē 'Eiki Palēmia

Taukave ko e maumaulao to'o \$12 miliona he Patiseti fai 'aki no ngaahi kautaha 3

Siaosi Pōhiva: Tapu mo e 'Eiki Sea tapu pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā pehē ki he tēpile 'o e kau Fakafofonga 'a e Hou'eiki, kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai Sea 'oku faka'ofu'ofa 'a e fakakaukau ia ke fai ha fa'ahinga ngāue ke langa hake mo tokoni ki he kakai kae fakahoko 'aki 'a e founa 'oku fakalao mo totonu. Sea 'oku 'i ai 'a e fu'u maumau lao 'oku hoko heni polokalama tanu hala ko eni. Ko hono tānaki ko eni 'a e *saving* pa'anga 'e 12 miliona mei he Patiseti lolotonga ke 'ave ke fai'aki 'a e nō ko eni Sea ko e maumaulao ia.

Tokanga ki he loi mo e takihala'i e kakai & kaiha'a mo e fakamatala e Fale Alea

'Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu atu ki he me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga ke tuku 'ene loi

Siaosi Pōhiva: 'Omai ange kupu'i lao 'oku...

'Eiki Palēmia: Na'e me'a'aki he Fakafofonga 'aneafi 'oku ne ma'u 'a e Tu'utu'uni Kapineti Sea pea ko 'eku fehu'i ki ai na'a ke ma'u ia mei fē.

Siaosi Pōhiva: 'Oku maumaulao hono 'ave 'a e 12 miliona

'Eiki Palēmia: Na'a ke talamai 'aneafi 12 miliona mo e 15 miliona Sea

Siaosi Pōhiva: Sea ke fai mei ai e nō ko eni

'Eiki Palēmia: Sea 'oku kaiha'a e Fakafofonga ko ē mei he koloa 'a e Pule'anga

Sea Kōmiti Kakato: Me'a ki lalo Fakafofonga kuo mahino 'a e me'a 'oku ke me'a ki ai faka'osi mai

'Eiki Palēmia: Na'e 'osi hoko 'a e me'a pehe ni ho Fale Sea

Sea Kōmiti Kakato: Faka'osi mai koe 'Eiki Palēmia mahino lelei kia au 'a e ngāue

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu ke 'oua te ne ala ki ha me'a 'o kaiha'asi 'oku 'ikai ha'ate totonu ki ai he te te ha'u 'o fakahee'i ai 'a e kakai. Ko e me'a ko eni na'e hoko 'i ho Fale Sea he kuohili pea na'e 'ave ai 'a e toko tolu 'o fakahū pilisone na'e 'ikai ke 'ave ia ko hono pehē ko hono ko e 'uhinga ko hono 'ave 'o paaki ko e kaiha'asi 'a e *information* 'a e Fale Alea ko hono 'uhinga ia pea 'oku totonu ke 'oua 'e to e hoko atu e me'a ko a 'oua 'e to e ha'u ha taha 'o to e fou mai he me'a ko ia.

Māteni Tapueluelu: Ka u fakatonutonu atu mu'a 'Eiki Sea

'Eiki Palēmia: He te ne hanga 'o fakahee'i e kakai he 'omai e tu'utu'uni 'oku 'ikai ke ne 'ilo pē ko e hā e me'a ko ia mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu, ko u tui pē ko e fakatonutonu faka'osi pē eni pea fakamā'opo'opo mai 'Eiki Palēmia kae tukuatu ha faingamālie 'Eiki Minisitā Pa'anga he 'e to e maama ange ia.

Māteni Tapueluelu: Mālō tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato ko e fakatonutonu 'a e lave 'o pehē ko e kaiha'a 'Eiki Sea na'e 'ikai ke mau ō mautolu 'o kaiha'asi. 'Eiki Sea ko e fakamatala ia ko e 'omai ia kia mautolu mei loto pē mei he Pule'anga na'e 'ikai ke 'alu ha taha ki loto he fale 'o hae ha fale 'o 'omai.

‘Eiki Palēmia: ‘Eiki Sea ko e fakatonutonu

Māteni Tapueluelu: Ko e fakamatala ko e ‘omai kiate kimautolu ko e ‘ilo ‘e he kau ngāue faka-Pule’anga ‘oku hala e tu’utu’uni.

‘Eiki Palēmia: Ko e me’a ia ko ē ‘oku tapui ai he Pule’anga ke te ‘alu ‘o ma’u ha me’a ‘o te ha’u ‘o ngāue’aki ‘i ha’ate ki’i ‘uhinga pē ‘a’ata he ‘oku tapu ‘aupito he te te hanga ‘o fakahee’i ai e kakai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia

‘Eiki Palēmia: Ko e tu’utu’uni ‘a e Kapineta ‘oku lava pē ia ‘o liliu pea te ha’u kita mo e ki’i konga me’a ko ia ‘o ‘ai ‘o ‘aki ‘o fakahala’i’aki ke fanongo ki ai ‘a e kakai ‘i heni ko hai koe. Na’e ‘osi fai he kuohili ko ‘etau to e omi pē ‘o muimui atu he me’a ko ia tuku ia ‘oku ‘osi fe’unga atu e taimi ko ia, to e ha’u pē ke tau fou atu he me’a ko ia. To e fou mai pē Fakafofonga Fika 1 to e fou pē he me’a tatau.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Palēmia ko u pehē kuo fe’unga ho’omou feme’a’aki Fakafofonga Ha’apai.

Mo’ale Finau: Ko au eni Sea

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i toenga ko eni tukuange ke ki’i fakamaama mai e ‘Eiki Minisitā ko e koe ‘osi pē me’a ‘a e Hou’eiki ko ē te ke me’a leva.

Mo’ale Finau: Mālō Sea

Sea Kōmiti Kakato: Ka tau foki ā ki he’etau Fale ‘o fakahoko tau hū tautolu ki Fale Hopo ‘oku te’eki ke lāunga’i ha taha me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga mou laumālie lelei pē.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea ‘oku ou kole mu’a ke u fakamalumalu atu he tala fakatapu kakato kuo kamata’aki ho Fale ‘Eiki he pongipongi ni ‘Eiki mālō mu’a homou laumālie mo tulikaki hotau folau ni hotau vaka ‘Eiki Sea...

<007>

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Minisitā Pa’anga : ..’oku ‘i ai ha fanga ki’i me’a mahu’inga pē ‘oku ou loto ke u fakama’ala’ala, ‘oku ou tui mahalo ko e ki’i miniti ‘e 15 ko eni te u fe’unga pē ai, pea ‘oku ou kole atu ki he Hou’eiki, ka ‘oku ‘i ai ha’o fehu’i pea faka’ilonga’i pē, ko e ‘uhingá ko e toki ‘osi ‘a e taimi, pea ke toki me’a mai ai.

Mō’ale Finau : Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ko ‘etau laó ‘oku miniti ‘e 10.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ē ‘oku tali atu ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ho’o me’a.

Mō'ale Finau : 'Osi ia 'aneafi 'Eiki Sea fakamolemole 'ene miniti 'e 15.

Sea Kōmiti Kakato : Tuku ke me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e fa'ahinga ongongata'a ē 'a Ha'apai 'Eiki Sea 'e 'ikai ke u to e tali 'e au 'enau kole ko ia ki he Pule'angá. Ko 'ene mahino ko ia 'a e patisetí pea faingofua leva 'a e aleá mo e pōtalanoá, he 'oku fofola e falá kae fai e pō lavé.

Fakama'ala'ala he ngaahi fokotu'utu'u Pule'anga ki he fe'amokaki fakapa'anga he Patiseti

'Eiki Sea ko e *issue* mahu'inga 'a e fakapa'anga ko ē Patisetí, pea na'a ku fakahā ko e patiseti ko ia 'o e ta'u ngāue 20/21 'oku 'i ai 'a e fe'amokaki pē ko e *deficit budget*, 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 60 miliona. 'Eiki Sea, 'oku hangē pē hono fatu ko ia 'o e patisetí ko ha tangata tufunga, pē ko ha *mechanic*, 'oku 'i ai 'ene kapa me'angāue. 'Oku fa'o kātoa ki ai 'ene ngaahi me'angāue ko ē te ne fiema'ú 'i he hala fonongá. Kapau 'oku ne fiema'u ha sipana, 'e fakaava hake 'o to'o mai e sipana. Pe ko e hā pē ha me'a 'i he hala fonongá, ke tokoni ki he fua hono fatongiá. Ko e founa ko eni 'oku 'omai 'e he patisetí mo e fokotu'utu'u ko ia ki he ta'u ní, ko e founa 'e 3 'oku fakapa'anga 'akí. Pea 'i he taimi tatau pē, taimi tatau pē 'Eiki Sea, 'oku fakahoko 'e he Potungāue Pa'angá pea mo e Pule'angá, 'a e fepōpōtalanoa pea mo e ngaahi hoa ngāué. Tautautefito ki he Pangikē 'a Māmaní, Pangikē 'a 'Esiá ki ha fa'ahinga founa fakangāue. 'Oku ngāue'aki eni 'i he lea faka-Pilitaniá ko e *financial instruments*. Ke lava ai e pangikē 'o tokoni'i fakapa'anga 'a e fonuá lolotonga 'etau folau 'i he 20/21.

Ngaahi founa 'e tolu ki hono fakapa'anga 'e patiseti fe'amokaki e Pule'anga

Ko e founa 'e 3 ko ia 'oku fokotu'u atu he taimí ni, 'uluakí, ko hono tukuatu 'e he Pule'angá 'a e pōnite fakalotofonua fe'unga ia mo e pa'anga 'e 20 miliona. Kuo pau pē ke 'i ai 'a e ngaahi me'angāue 'o teuteu ki he folau. Fiema'u ia 'e he Laó ka *issue* 'e he Pule'angá ha pōnite 'ova he 15 milioná, pau ke 'omai ia ki he Fale 'eikí.

Ua, 'oku fokotu'u mai 'e he Pule'angá ke to'o mai ha pa'anga 'e 20 miliona mei he pa'anga tānaki 'a e Pule'angá pē ko e *reserve*, 'a ia ko e 'ū pa'anga hulu ia na'e tānaki 'i he kuohilí. To'o mai ha pa'anga 'e 20 mei ai ke tokoni ki hono fakapa'anga 'akí.

Pea ko e founa fakapa'anga fakamuimuí, ko e fai ha nō mei tu'a pule'anga, 'i ha tupu 'oku ki'i ma'ama'a 'aupito 'Eiki Sea. Ko 'etau nō ko ia mei tu'apule'angá 'Eiki Sea, 'oku kau 'a Tongá ni 'i he fa'ahinga fonua 'oku fakalea 'oku 'i ai e tu'unga fakatu'utāmaki, pē ko e *financial distress* fu'u lahi, 'o fakafehoanaki ki he ivi ko ia e fonuá pē ko e *GDP*. 'A ia ko e ngaahi tokoni fakapa'anga ko ia 'oku 'omai mei māmaní, 'oku ui leva pē ia ko e *grant* pē ko e pa'anga me'a'ofa, 'o 'ikai ke tau to e totongi ha nō ai 'Eiki Sea.

'Oku 'i ai 'a e amanaki lelei ia 'a e Potungāué pea mo e Pule'angá, ki he fepōpōtalanoa'aki ko ení, na'a lava 'e he ongo pangikē ko ení, Pangikē 'a Māmaní mo e *ADB* 'o fakapa'anga 'a e *fiscal deficit* ko eni 60 miliona. 'Oku 'ikai fiema'u ia ke tau nō, pea 'oku 'ikai fiema'u ia ke *issue* ha pōnite 'i he 20/21 'Eiki Sea.

Te u foki mai ki he halá 'Eiki Sea. Na'a ku lave ki he mahu'inga 'o e langa 'o e *infrastructure* pea ko e Pule'anga kotoa pē ia, kuo pau ke hoko mai. Kuo pau ke nau kumi ha founa ngāue, pea ko ha founa fakapa'anga, ke lava fakahoko 'aki 'a e ngaahi ngāue mahu'inga, 'oku mahu'inga'ia 'a e Pule'angá ke fakahoko he taimi 'oku faifatongia aí. 'Oku 'ikai to e kehekehe ia mo e Pule'anga 'o e 'ahó ni 'Eiki Sea. 'Oku ou tui ko e hala pule'angá pea mo e fiema'ú pea mo hono leléi, 'oku 'ilo pē ia 'e he Tonga kotoa, pea ko e talaloto ia pē ia 'a e kakaí mei he ngaahi ta'u ko ia kuo tau sītu'a mei ai.

Founa hono fakapa'anga ngāue ki he fakalelei hala pule'anga

Ko e founa ko eni hono fakapa'angá 'Eiki Sea, hangē ko ia na'a ku lave ki aí, ...

<008>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... Ko e pa'anga 'e 15 miliona kuo 'osi vahe'i ia mei he patiseti. 'Oku 'osi 'i ai e tukuhau 'oku hiki sēniti 'e nima 'e kau ia he fakapa'anga 'aki ki he ngāue ko eni. 'Oku 'i ai 'a e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga ke fokotu'u 'a e *Land Transport* ki he taimi kakato ki hono fakahoko e fatongia ko eni. Ko e pehē ko ē 'oku 'ikai ke fakalao e ngāue 'a e Pule'angá ko u fie fakamahino'i, fakamahino'i heni ko e ngāue kotoa pē 'oku fakahoko 'e he Pule'anga kuo pau ke nau kumi fale'i fakalao pea pehē mo e fale'i 'oku 'omai mei he 'Ofisi 'o e 'Ateni Senialé ke fakapapau'i 'oku muimui 'a e Pule'angá 'i he fakahoko fatongia ki he Lao 'o e fonua he 'oku tau taliui kotoa pē ki ai 'Eiki Sea.

Ko e nō ko eni mei he Pangikē *TDB* ko u fie fakamahino'i heni 'oku 'ikai ko e Pule'anga 'oku 'ikai ko e Pule'anga 'oku 'alu 'o nō. Ko e ngaahi kautaha pē ia kuo fili 'e he Pule'anga 'i he *due process* ko ē na'e fai 'oku nau ō pē nautolu 'o fakahoko 'enau kole nō. Fakafonu 'enau *application form*, fai he pangikē ia 'a e *due diligence*. Fakamahu'inga'i 'enau, ko e founa ngāue angamaheni pē eni ia 'Eiki Sea ko 'ene felāve'i ko ē mo e Pule'anga hono kole ko ē ke fai e *guarantee* he Pule'anga ko e fiema'ú ia he pangikē ke fakapapau'i 'e he Pule'anga 'oku lava 'o fakahoko e alea ngāue 'a e Pule'anga mo e ngaahi kautaha ko eni. Manatu'i kapau he 'ikai ke fakahoko he Pule'anga ia 'a e aleapau ngāue ko eni pea mo e ngaahi kautaha ko eni he 'ikai ke lava e ngaahi kautaha ia ko eni ke totongi pea ke tā fakafoki he 'enau nō. Ko e fō'i me'a pē ia 'Eiki Sea. Sea he pongipongi ni ko u sio hifo ki he pepa Fisi, 'asi ai tali he Pule'anga Fisi hono *guarantee* he Pule'anga ko e nō ia 'a e *Air Fisi*, pa'anga 'e 455 miliona. Ko e fatongia ia 'o e Pule'angá 'i māmani pea to e 'i ha feitu'u ke ne hanga 'o pou pou'i 'a e langa fakalalakalaka 'aki 'ene malu'i 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia 'e totongi 'e he kakai he 'oku 'osi mahino pē fengāue'aki ia 'Eiki Sea. Ko e talanoa 'e taha 'oku pehē pa'anga 'e 12 miliona.

Sēmisi Sika: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu kātaki.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 12 miliona kuo 'osi 'ave ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki he pangikē 'Eiki Sea pea pehē pea mo hono *issue* e ...

Sea Kōmiti Kakato: Te ke tali e, tali e ki'i fakatonutonu e ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Ikai 'Eiki Sea toe 'eku miniti 'a'aku 'e 10 kae toki fakatonutonu mai 'a nai. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mahalo kuo maama ho'o me'a ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e 12 miliona 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'ave ha pa'anga ki he pangikē 'o ... 'Oku 'i ai pē pa'anga ia 'a e Pule'anga ai.

Veivosa Taka: Sea ko 'eku fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku 'i ai pē pa'anga 'a e Pule'anga ka ko e pa'anga pē ia 'oku ...

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Osi hiki he Pule'anga ai 'o *invest*.

Veivosa Taka: 'Eiki Sea ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e *issue* ko ē 'o e 15 miliona.

Veivosa Taka: Ko 'eku fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu. 'Eiki Minisitā.

Veivosa Taka: 'Oku monuka ho Fale.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga kamata ke mahino mai e me'a ko ē 'oku tau pōpō'uli ai ke fakatonutonu ai 'ai ho'o fakatonutonu mālō.

Veivosa Taka: 'Oku monuka ho Fale Sea he 'oku 'ikai ke mau faka'aonga'i ho Lao 'oku ke hanga 'o fakahū mai, 'oku ou fakahoko atu pē au ia ta'ofi e fakatonutonu, ko 'eku fakatonutonu ia.

Sea Kōmiti Kakato: Kapau 'oku 'ikai ke monuka ha me'a 'oku 'ikai ke tau maumau'i 'e tautolu ha Lao ko 'eku feinga 'a'aku ia ke sai ho'omou loto kae lava ke fononga lelei 'etau alea.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'I he 'uhinga e ngāue fakatahá. Ko ho'omou ngāue fakataha pē moutolu mo loto lelei 'oku 'ikai ke monuka ha me'a ia.

Sēmisi Sika: Poupou kae sai ke fakahoko atu ai leva 'eku fakatontonu ...

Sea Kōmiti Kakato: Tukukehe kae hoko mai ‘a e Tongatapu Fika 2 ... fononga lelei.

Fakatonutonu Tongatapu 2 ko e nō *Fiji Airways* makatu’unga he *COVID-19* ‘ikai ko ha kemipeini

Sēmisi Sika: Sea ko ‘eku fakatonutonu atu pē au ia koe’uhī ko e, ko e nō ko eni ‘a e *Fiji Airways* pea malu’i ‘e he Pule’anga Fisi, ‘oku tatau pē eni mo e fo’i laumālie ko ia ‘o e talatalanoa ko ē nau toki fakahoko atu ‘anenai fekau’aki pea mo e ongo kautaha ko ē na’e fie tokoni ki ai e Pule’anga pea malava e taha pea ‘ikai ke malava e taha ‘osi ia ‘a e talatalanoa. Ko e nō ko ena ‘a e *Fiji Airways* malu’i ‘e he Pule’anga Fisi makatu’unga ia ‘i he *COVID-19*. Ko e ‘uhinga ko e molea atu e ngāue ‘a e toko lauiafe pea holo mo e takimamata pea holo mo e tu’unga faka’ikonōmiká kuo pau leva ke fai hano fakahaofi. Ko e tanu hala he ‘ikai ke tau mate ai ‘Eiki Sea. Ko e makatu’unga ko ‘e ē ko e mo’ui mo e mate, ko e makatu’unga ko ē ko e fo’i kemipeini pē.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Faka’osi mai Minisitā ko e ‘uhinga he ‘oku fiema’u malanga ‘a e Hou’eiki. Ko u tui mahalo kuo kamata maama ho’o me’a ‘a’au ...

Fakamahino Pule’anga pau ke fakahoko palani & fokotu’utu’u ngāue Pule’anga fakatatau ki he’ene siate folau & kaveinga ngāue

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Faka’apa’apa atu pē au ki he fie tokoni ‘a e Fakafofongá takitaha fai pē foki ‘Eiki Sea ‘ene faka’uhinga ‘a’ana ia ko e kaveinga ngāue mo e siate folau ia ko ē ‘a e Pule’angá, ‘oku ‘osi fokotu’utu’u ‘o tohi he patiseti pea tohi ‘o *corporate plan* ‘a e ngaahi Potungāué ko e siate folau ia ki he ta’u ‘e tolu ka hoko mai. Ko e ‘uhinga ia ke hā? Ke langa e tu’unga faka’ekonōmika e fonua ke langa e kakai.

<009>

Taimi: 1050-1055

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ka ‘oku ‘i ai ha ‘uhinga ‘au ‘oku ke tau’atāina pē koe ki ai pea ko u faka’apa’apa pē au ki ai ka ko e ngāué ‘Eiki Sea he ‘ikai ke tuku ia. Kuo pau ke fai e ngaahi ngāue ko eni ‘oku fokotu’u atu he Pule’angá. Ka u foki mai mu’a au ‘Eiki Sea ki he ...

Mo’ale Finau: Fakatonutonu ‘Eiki Sea fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Sai fakatonutonu.

Fakatonutonu ‘ikai fenāpasi kaveinga Patiseti mo e fokotu’utu’u ngāue e Pule’anga

Mo’ale Finau: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Sea ‘oku ongo ‘aupito ‘a e me’a ia ‘a e ‘Eiki Minisitā ka ko u tuku ke u ‘oatu ‘a e poini ko enī ‘Eiki Sea ke u fakatonutonu. Ko e malanga mālie ‘a e Minisitā ‘aneafi hono tataki ‘e Sīhova ‘etau Patisetí. Tui ki ai e motu’a ni ‘Eiki Sea tui ki ai e kakai e fonuá. ‘Aho ni talamai ‘e ia ‘e fai ‘aki ia ‘enau fakakaukaú kae ‘ikai ke ‘ave ki he fakakaukau ‘a Sīhová.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

Fakamahino Pule’anga ko ‘ene palani ngāue kuo pau ke ngāue’i pea fai hono lotua

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō. ‘Oku ‘ikai ke u lau ‘e au ko e fakatonutonu enī ‘Eiki Sea. Ko u lau pē ‘e au ia he ko e, ‘oku talamai pē ia kuo pau, ko e tangata ko ē ‘oku takí kuo pau ke fokotu’utu’u ‘ene palani ngāue pea lotu pea ngāue ki ai pea tekaki ki he ‘Eikí. He ko hono fakahoko ‘ona ‘Eiki Sea ‘e toki fakahoko ia ‘o kapau ‘e ma’u ha silini. Pea mo e me’a ko iá ‘oku tau tekaki ki he ‘Eikí. Pea ko e ngaahi, ka ko e me’a ki he ngāue ‘Eiki Sea ko hotau fatongia ‘otautolu ke fai. Pau ke tau ō tautolu ‘o kumi e siliní pe ‘oku toi ‘i fē siliní. Tau ō kole, hikinima pē ko e hā ha founa. Ko e fatongia ia e motu’a ko enī ke fai e ngāue ko iá. Me’apango pē ‘Eiki Sea ko e kei ta’ofi e *border* he kapau na’e ava kuo ‘osi puna ki ‘Amelika ki he ngaahi pangikē ‘o kole, tangi, kole, lotu. Ko ‘etau me’a ia ke faí ia ‘Eiki Sea.

Fakama’ala’ala he ponite 15 miliona ne toki ‘isiu he Pule’anga

Ka u foki mai au ‘Eiki Sea ki he 15 milioná. Na’e *issue* he Pule’angá ‘a e pōnite ‘oku toki faka’osi he uike ni ‘a ia ko e 8 miliona ia. Kātoa e mahu’inga e pōnité ‘Eiki Sea pa’anga ‘e 15 miliona, *issue* fakalotofonua pē enī. Ko e hā hono ‘uhingá ‘Eiki Sea ? Tōnounou e ivi e fonuá he tānaki pa’angá ko e ‘uhingá ko e KOVITI-19. Ka he ‘ikai ke tu’usi ai e ngaahi ngāue ‘a e Pule’angá ‘oku faí ke fakatokosi’i e kau ngāue faka-Pule’angá.

Fakatonutonu ko e pōnite 15 miliona he Patiseti fakataumu’a ki he ngāue tanu hala

Siaosi Pōhiva: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ke tu’usi ‘a e akó, ke tu’usi e ‘ū sēvesi e mo’uí.

Siaosi Pōhiva: Tokoni.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu, fakatonutonu Minisitā.

Siaosi Pōhiva: Ko e ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea ko ‘eku talanoa ‘a’aku ko ení ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘e fakatonutonu he ‘oku ‘ikai ke ne ‘ilo’i ‘e ia e me’a ko u talanoa ki aí ‘Eiki Sea.

Siaosi Pōhiva: ‘Ikai ko u tokoni pē ki he pōnitē Sea na’e lave ki ai me’a ki ai e Minisitā ki he pōnitē.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e ‘uhinga e fakatonutonú kapau ‘oku hala e me’a ko u fakamatala atú ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato Ko ia ko u lave’i ‘e au. ‘Ai ho fakatonutonú.

Siaosi Pōhiva: Ko ia. Ko e pōnite ko ení Sea ‘oku ‘ikai ko e pōnite ia ki he KOVITI ko e pōnite eni ki he tanu halá ‘a e pōnite ko eni 15 milioná. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Me’a mai Minisitā.

Kole Pule’anga tuku fai e fakamatala ke takihala’i kakai fekau’aki mo e pōnite 15 miliona

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea ko u faka’apa’apa masi’i ki he Fakafofonga Fika 1. Ke u fakahoko atu ko e ‘Eiki Minisitā Pa’angá au ‘oku ou hanga ‘o fakakaukau’i mo fokotu’utu’u e ngāue ‘a e Pule’angá pea mo e, ka ne talamai ‘e ia ko e ‘ai ki he KOVITI-19. Ko hai te ke tui ki aí ‘Eiki Sea ? Ko u kole atu, tuku mu’a e fa’ahinga fakamatala fakapūlou ko ia ke taki hala’i e kakaí. Ko e me’a ko eni ko u fakahoko atú ko e fatongia ia ‘oku fakahokó ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ‘uhinga ai ‘eku līpooti mai ki ho Fale ‘eikí ke mea’i he kakaí pea mo e Fale ni ‘a e ngāue ‘oku fai he Pule’angá. Mole ke mama’o ‘oku ‘i ai ha ngāue ‘e fakapūpūlou pē ‘e ‘ai pē ia kae toki fakalelei’i e Laó. ‘Ikai! Ko e Pule’anga ko ení muimui pau ki he Laó. Pea kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi Lao ‘oku fiema’u ke fakalelei ‘oku mau ngāue ke fakalelei’i e ngaahi Lao ko iá ‘Eiki Sea.

‘Osi e ngaahi ngāue ki he fakatau koloa pe sevesi ‘oku ‘ave ke fakapapau’i ‘e he Kōmiti Procurement

Ko e *Procurement* ‘Eiki Sea. Ko e ‘osi kātoa e ngaahi ngāue ko ení ki he aleapau ngāue ko ení mo e, kuo pau ke ‘omai ia ki he Kōmiti ko eni e *Procurement* ke nau hanga ‘o fakapapau’i ‘a e *contract* ko ení ‘oku tuha mo taau pea mo e palani ngāue ‘a e Potungāue Ngāué ke fakahokó. Pea ‘oku lolotonga fai e ngāue fakalao ia ko iá ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai e loea ‘a e Potungāue Ngāué ‘oku ‘i ai pea mo e Fakahinohino Lao e Pule’angá. ‘I ai mo e ngaahi kupu kehekehe ‘i he kōmiti ko ení. Ko e sino fakalao eni ‘oku fokotu’u ‘e he Laó ke nau hanga siofi mo fakapapau’i ko e fakatau koloa kotoa pē ‘a e Pule’angá pē ko ha *service* ‘oku fakahoko ‘o muimui pau ki he ngaahi Laó ke fakapapau’i ko e pa’anga ‘e taha mo e sēniti ‘e taha kotoa pē ‘oku fakamoleki he fonuá ‘oku tau ma’u ‘a e lelei mo e, ‘a e lelei ‘o e fakakaukau mo e ngāue ko iá. Ko ia ‘oku ou, ko ‘eku fakama’ala’ala pē ia ki he ngāue ko eni ki he halá.

Ko e ngāue angamāheni pē ia ‘oku fai he pangikē ko e *project* eni ‘a e Pule’angá ‘oku pou pou ki ai e Pule’angá. ‘Oku lolotonga fa’u he taimi ni e aleapau ngāue ‘a e Pule’angá mo e ngaahi kautaha

ko ení ke fakapapau'i 'oku nau lava 'o fakahoko e ngāue ko ení 'i he ta'u 'e tolu pē fā ko ení. Pea ko e totongi 'o e ngaahi totongi ko eni...

<002>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... kuo pau ke 'uluaki fakafou ia ki he Pangikē he ko e me'a ia 'oku fiema'u ai 'e he Pangikē ke fengāue'aki mo e Pule'angá ko e 'uhingá ke totongi 'e he Pule'angá ki he Pangikē pea to'o leva 'e he Pangikē 'enau 'inasí 'o nautolu pea toki fakafoki atu leva 'a e toenga ki he kau pisinisí. 'Oku ou fakamālō atu 'Eiki Sea ki he faingamālie kuó ke 'omi mo'oku. Mālō.

Sea Kōmiti Kākato: Mālō. Me'a mai Fakafofongá, na'u mei pēhē kuo 'osi ē kuo 'osi kakato ē kā tau mālōlō kā tau ōmai 'o 'ai hā me'a fo'ou, me'a koe.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea, kapau 'e mālōlō, sai pē. Tapu mo e feitu'ú na 'Eiki Sea. Sea, kuó u fakamālō atu he ki'i faingamālie ko ení, kuó u tui kuo tau a'u mai eni ki he me'a totonu ke tau tipeiti ai ke faka'aonga'i ai 'Eiki Sea 'a e taimi 'o e fonuá, pa'anga 'oku tau vahe ai mei he kakai e fonuá kae'ūmā'ā 'Eiki Sea 'a e totonu 'oku ma'u 'e kimautolu mo kitautolu, ko hotau fatongia faka-Fale Alea ia 'Eiki Sea.

Kuó u fie fakahā 'i he Falé ni 'Eiki Sea ko e Falé ni kuopau ke tau faitu'utu'uni ko e kau Fakafofonga Fale Alea (*Parliamentarians*). 'Oku 'i he'ene pēhē 'Eiki Sea, 'oku ou fakamālō ki he me'a 'oku 'omai mei he Pule'angá 'a hono fakamatala'i ē Patisetí. Ko e tohi ko iá 'Eiki Sea ko e tohi mahu'inga. 'Oku mahu'inga 'aupito 'Eiki Sea pea kuó u tui 'oku mea'i 'e he feitu'ú na. 'I he Pule'anga Nu'usilá 'Eiki Sea 'oku nau hanga 'enautolu 'o fakahingoa 'enau Patisetí. Ko e feitu'u kōtoa pē 'i māmani mo e ngaahi Pule'anga 'Eiki Sea fakasivilaise 'oku nau hanga 'o fakahingoa 'enau Patisetí he 'oku 'i ai hono 'uhinga.

Mea'i pē 'e he feitu'ú na 'Eiki Sea ko e hingoa 'i hono uí, fa'a ma'u pē foki 'i hotau tukufakaholó fai ai 'a e fanga ki'i pēhē, tokanga ké ke hoko ki ho hingoa.

Sea Kōmiti Kākato: Fakafofonga kau ki'i fehu'i atu, ko e kamata eni ia ho'o malangá 'au?

Mo'ale Finau: Ko ia. Té u kamata heni 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kākato: 'Oku ou pēhē ni 'e au ko ha'o fehu'i?, pē ko ha'o, tā ko ē 'okú ke pēhē 'oku me'a hake pē koe ia ké ke mālanga koe ia, na'u talaatu té u toki 'oatu ké ke mālanga. Pe'i mālanga ā, 'oku to e pē 'eta miniti 'e 2 pea tau toki foki mai 'o hoko atu. Ma'u kōtoa 'e koe.

Mo'ale Finau: Sea, ko e hā pē hā me'a 'a e Feitu'ú na, té u tali lelei pē 'e au.

Sea Kōmiti Kākato: Me'a koe he ko ena 'okú ke ma'u 'a e faingamālie, koloa pē ho'o laumālie lelei. Me'a mālanga ai pē koe.

Tui Ha'apai 12 peseti 90 Patiseti Pule'anga 'ikai taumu'a ki he mo'ui 'a e kakai

Mo'ale Finau: Sea, té u foki ki he me'a na'á ku lave ki ai 'anenaí. Ko loto 'oku 'i ai 'a e poini

ai ‘oku mahu’inga, hē ko ‘etau nofo heni ‘i he Fakamatala Patiseti. Ko e Fakamatala Patiseti, kapau ‘oku tonu, ‘e fetaulaki mo e polokalamá. Pea kapau leva ‘Eiki Sea ‘oku hala, pē ha’u e fakamatala ia ‘i he tafa’aki kehe ka e hū ‘a e polokalamá ‘i he tafa’aki kehe, he’ikai pē ké na fetaulaki ‘Eiki Sea.

Ko e Patiseti ko eni ‘Eiki Sea ‘oku fakahingoa ia ko e *Deficit Budget*. Ko hono ‘uhinga ia na’á ku ki’i fakalave ai hē fakahingoa hē ‘oku mea’i pē foki ‘e he Feitu’ú na. Na’u ki’i fakahua atu pē ki he hingoá. Ko e taimi ko ē ‘oku ‘omai ai ‘e he ngaahi fonua ‘enau hingoá ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai hono ‘uhinga. ‘UHINGA faka-Politikale, ‘uhinga faka-‘atamai lelei, ‘uhinga fakaēloto. ‘Oku ui ‘e Nu’usila ‘enau Patiseti 2020, ko e *Well Being Budget* pē ko e Patiseti ‘o e Mo’ui, Patiseti lelei *good budget*.

‘Oku hanga ‘e he kau takí ‘Eiki Sea, kuo pau ke hanga ‘e he kau takí ‘o fakahoko ‘a ‘enau *mindset* fakataha mo ‘enau faitotonú ké nau hanga ‘o fa’o ia ‘i he’enau Patiseti kae lava ‘eiki Sea ke melino ē kakai ē fonuá pea nau fiefia. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ui ai ‘e Nu’usila ‘e he fa’ahi ko eni Coalition ‘a e Leipá pea mo e Paati ko eni ‘oku nau kole ‘e kinautolú, ke fakahingoa ko e *Well-being Budget*. Ko hono ‘uhingá ‘Eiki Sea, hē ko hono kakanó ‘oku taumu’a ia ki he *well-being* ‘a e kakai ‘o e fonuá.

Ko e Patiseti ko eni ‘Eiki Sea, té u hanga ‘o ‘oatu ki he Falé ni, ko e peseti ‘e 90 ‘oku ‘ikai ke taumu’a ia ki he *well-being* ‘a e kakai ‘a e fonuá pea té u toki fakamalanga ki ai ‘anai ‘Eiki Sea, kae tuku ké u hanga ‘o ‘oatu ‘eku fakakaukáu.

Kōmiti Kākato: Fēfē Fakafofonga tau ki’i mālōlō?

Mo’ale Finau: Mālō.

‘Eiki Sea Kōmiti Kākato: Pea tau toki foki mai.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<003>

Taimi: 1120-1125

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakato

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kimu’a ke tau hoko atu ‘oku ou ma’u heni ‘a e Lao ko ē ‘oku maumaulao ai ha Tokotaha Ngāue Faka-Pule’anga pē ko e ngāue ‘i loto he Pule’anga ‘oku ne ‘ave ha ongoongo kitu’a ‘oku ma’u ia ‘i hoku tesi he taimi ni ke mou mea’i Hou’eiki ‘oku tapu ‘a e ma’u ongoongo ‘ikai ‘i ai ha ngofua pē ‘oku ke kau ‘i he fa’unga ‘o e ‘ofisi ‘o e ngāue ko ia mālō, me’a mai Fakafofonga Ha’apai toe ho’o miniti ‘e 8.

Fakatonutonu Ha’apai 12 ko e peseti ‘e 10 ‘o e Patiseti ‘ikai ‘aonga ki he mo’ui kakai

Mo’ale Finau: Mālō mālō ‘Eiki Sea, ‘Eiki Sea tapu mo e Feitu’u na mālō he fua e fatongia Sea na’a ku ...kimu’a ke u hoko atu na’a ku fakatonutonu ‘eku me’a na’a ku lave ki ai Sea fekau’aki

pea mo e ‘aonga mo e ngaahi lelei ‘o e Patiseti ko eni na’a ku lave ki ai ‘anenai ‘Eiki Sea ko e pēseti ‘e 90 ‘oku ‘ikai hano ‘aonga ‘oku ou hanga ‘o fakatonutonu pēseti ‘e 90 ‘oku ‘aonga pē ‘Eiki Sea pēseti pē ‘e 10

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ki’i fakatonutonu pē Sea. Sea ka u ki’i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a hake ki he Fakafofonga

Fakatonutonu kau fakamalanga ki he peseti 90 Patiseti ‘ikai ‘aonga ki he fonua he ta’etoka’i lahi Pule’anga

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu’u na Sea tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni. Sea ko ‘eku fakatonutonu ko e lea ‘a e Fakafofonga pēseti ‘e 90 ko e Lao ko eni ‘oku ‘ikai tonu ‘a e Patiseti. Sea kiate au Sea ‘oku kau eni he ta’etoka’i ‘i he faka’uhinga ‘a e motu’a ni, fēfē ke te fakamalanga ‘i he ‘uhinga ‘oku tau nofo ai ‘a e fakakaukau ko eni ko ‘etau talanoa ‘i he hala pule’anga. Pea ‘oku ou tui ko e ‘isiū ia ‘oku tau lolotonga lele ai ko ‘ete tu’u ‘o fakamalanga ‘i he Patiseti pēseti ‘e 90 kiate au hala ke ‘i ai ha ‘aonga ‘e taha ‘a e ngāue kuo fai he tu’unga mātu’a ko eni mālō ko e fakatonutonu pē ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu fakatokanga’i e fo’i malanga ko ia nofo pē he laine Fakafofonga.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ko ‘eku fakamalanga atu eni ‘i he *Budget Statement* ‘Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: Kuo ‘osi fakahū mai e Lao ko eni

Mo’ale Finau: Ko ‘eku fakamalanga atu pē eni ke u lele fakataha

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ha fakamo’oni pau ‘oku hala pē ‘oku tonu te’eki ke paasi e Lao ko eni he Fale Alea.

Mo’ale Finau: Sea ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku ou tui pē au ki he’ene kapau na’a ku fakamatala kā ko ‘eku fakafoki ko e pēseti ‘e 90 ‘oku tonu pē ia pē ‘oku ‘aonga pē ia ‘ikai hano palopalema ‘Eiki Sea he ‘oku tonu ‘a e ngaahi pēseti lahi ko e me’a pē ‘oku ou fakafoki na’a taku ‘o pehē ‘e he Palēmia mo e Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku toka’i ‘a ‘enau Patiseti ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko e Patiseti Sea ‘oku toka’i pē ia fakamāmāni lahi ‘e he ngaahi Fale Alea tukukehe ‘a e ngaahi me’a ‘e ni’ihi ‘Eiki Sea te u lave ki ai ‘Eiki Sea fakatatau ki he me’a ko eni ‘oku ‘ohake ‘Eiki Sea.

Tui hanga COVID-19 uesia ngaahi me’a fakapa’anga fonua ka ‘oku mahu’inga ke fakapotopoto’i ivi e fonua

Ne u lave ‘anenai ‘Eiki Sea ko e faingata’a ko eni ‘Eiki Sea ‘oku hukitonu he fonua ‘a e COVID-19 pē ko e vailasi ‘Eiki Sea ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o ‘omai ‘a e me’a fakahisitōlia ki he fonua ni.

‘Oku ne hanga ‘o ue’i ‘a e ngaahi me’a lahi ‘i he tu’unga fakapa’anga ‘o e fonua. Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ‘oku mea’i pē ‘e he Hou’eiki kā ‘oku totonu ‘Eiki Sea pea ‘oku ou fokotu’u atu ‘oku mahu’inga ange ‘a hono fakapotopoto’i ‘o ‘etau ki’i pa’anga ‘i ha to e me’a ‘Eiki Sea. ‘I he fo’i lea ko ē ko e fakapotopoto ‘Eiki Sea ‘oku ne hanga ‘o tuhu’i mai ‘a e mahu’inga ‘o e me’a ko e *prioritization* pē ko hono *prioritize* ke fakakalalalasi ‘a e ngaahi ‘ū *activities* ‘a e Pule’anga pē ko e ngāue ko ē ke fai ma’a e kakai manatu í Sea ‘oku mea’i he Feitu’u na ko e pa’anga ko ē ‘oku fakamatala’i mai ko e pa’anga pē ia ‘a e kau...

<007>

Taimi: 1125-1130

Mō’ale Finau : .. totongi tukuhaú pe kakai e fonuá Kamata mei he 'aho 'aneafi 'Eiki Sea ki he 'ahó ni, 'oku siofi 'e he kakai 'o e fonuá 'Eiki Sea 'a e ki'i peni 'e taha kotoa pē, 'i he fakamatala ko eni na'e fai 'aneafi. 'Oku ou tui 'Eiki Sea kuo tau a'u ki he kuonga, kuo maama fe'unga e kakaí ke nau lava pē nautolu 'o fanongo mai 'o tala, 'a 'etau tūkunga fakakaukaú mo e anga ko ia 'etau ngaahi palani 'Eiki Sea, ki he pa'anga ko ē 'a e fonuá, ko 'enau pa'angá. Te'eki ai ke tau lave kitautolu 'Eiki Sea ki ha palani, 'osi 'ilo'i pē 'e he kakaí ia 'a e natula 'o e ni'ihi ko ia 'oku nau hanga 'o tokanga'i e fo'i palani ko iá. Pea na'a ku lave ki ai 'anenai ki hono fakahingoa 'e he Minisitā 'a e patiseti ko ení ko e *deficit budget*, fakahingoa 'e Nu'usila 'enau patisetí ko e *well-being budget*. Ko e taimi ko ia 'Eiki Sea 'oku fakahingoa ai 'a e patisetí, pea 'oku hanga leva 'e he fo'i hingoa 'Eiki Sea 'o tataki 'etau fakakaukaú, ke tau 'atamai'i *deficit*.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Sea ka u ki'i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io fakatonutonu ē.

Taukave’i Pule’anga tika ange hingoa ‘enau Patiseti he Patiseti ‘a Nu’usila

'Eiki Minisitā MEIDECC : Mou me'a hifo pē ki he'etau *budget statement* 'oku 'asi ai ko **Sihova ko Hoku Talitu'angá**, ko e hingoa ia 'o e patisetí. 'Oku *deficit* pē ia ka 'oku tatau pē ia mo Nu'usila mo e 'u fonuá, ka 'oku faka'ata mai foki 'e he *deficit* 'a e mahu'inga'ia ko ia 'a e Pule'angá ke lahi 'a e fakamole ke tokoni ki he kakai 'o e fonuá he taimi faingata'a ko ení. Ka ko e ki'i fakatonutonu pē ia Sea. 'Oku toe tika ange 'etau fo'i hingoa ia 'atautolu 'i he fo'i hingoa ko ia 'a Nu'usilá, mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea, tokanga'i na'a ko ha fo'i hingoa faka-Ha'apai pē ia, ke tau 'atamai faka-*deficit*..

Sea Kōmiti Kakato : Toe si'i pea tau tautea koe Minisitā. Toe si'i, 'oku 'ikai ke ke me'a hake ki 'olunga 'o ke me'a mai ko e fakatonutonu, pē ko e fehu'i pē ko e tokoni. 'Oku ke ofi 'aupito koe hoku hemá he taimí ni. Me'a mai koe Fakafofonga. Fakafofonga malanga pē ki loto 'oua 'e to e 'omai 'a tu'a. 'Oku ngata pē kakaí hono fili kimoutolu, ka ko kimoutolu 'oku mou ngāue'i 'a e Patiseti 'i he Falé ni. Ko e ngāue te mou fai hení 'oku tafe kitu'a. Tukuange 'a e kakaí ke nau tau'atāina.

Mō’ale Finau : Tali 'e au ia 'a e monomono 'a e Minisitā *MEIDECC* 'Eiki Sea. Tali lelei pē 'e

au 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga 'eku faka'uhingá 'Eiki Sea, he 'oku toutou 'ohake he Falé ni, ko e me'a pē 'oku 'ohaké, 'oku tau lele he patiseti *deficit*. Ko 'eku poiní 'Eiki Sea 'oku pehé ni. Ko e ngaahi Fale Alea lahi 'o māmani 'Eiki Sea, ko 'Amelika, talu 'enau *deficit* 'anautolu he fuofua fokotu'u pē honau Pule'angá. 'I ai pē ngaahi ta'u na'e *balance*, na'e palanisi 'a e patisetí, mahalo ko ha fo'i *term* Palesiteni 'e 2 pē 3 pea toe foki pē ia 'o *deficit*. Ko 'eku poiní 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'Eiki Sea ke tau pehē 'oku 'ikai ke *normal* 'ene hokó. 'Oku *normal* pē 'a e hoko ia 'a e me'a ko iá, kā 'oku 'ikai totonu 'Eiki Sea, ke hoko ha fa'ahinga *norm* ke tau nofo 'o fakatu'otu'a ko e me'a ia 'e hoko 'i he ta'u ki he ta'u ki he ta'u 'Eiki Sea.

Taukave'i ko ha patiseti lelei ke mahino hu'unga e silini fakataumu'a ki ai

Sea, ko e fakakaukau 'oku ou 'oatu ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea, ko e ngaahi lelei eni 'o e patiseti ko ení. Hou'eiki, tuku ke u 'oatu 'a e ngaahi lelei, ko 'etau talanoa pē eni ko 'etau silini, ko e silini 'a e fonuá 'Eiki Sea. Na'a ku fakalea 'anenai, ko kitautolu 'oku ui kitautolu ko e kau Fakafofonga Fale Alea, pē 'oku ke Minisitā, pē 'oku ke Nōpele, Fakafofonga 'o e Kakaí, ko kitautolu ko e kau *parliamentarians*, ko 'etau patiseti eni ko e silini eni 'a e kakaí, pea kuo pau ke tau ōmai 'o talanoa fakalelei mo talanoa ke *clear* 'Eiki Sea.

Sea, ko e ngaahi lelei eni. *Education*, Sea 'oku 'i ai 'a e 'ū me'a lelei kuo 'osi vahe'i ki he *Education*. Te'eki ai ke tau talanoa kitautolu ki he polokalamá. Ko u talanoa pē eni ki he me'a 'oku fakamatala maí. 'Oku 'i ai 'a e 'ū me'a 'oku lelei ki he *Health*. 'Eiki Sea, ne u fai 'a e ki'i fekumi na'e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá 'aneafi ki he pa'anga 'e 11 miliona ki he ...'omai mei he *ADB*. Ko e *ADB* 'Eiki Sea, ko e *donor partner* ia 'o Tongá ni. 'Oku 'i ai 'enau tafa'aki 'oku ui ko e *Pacific Disaster Resilience Fund*, pea na'e 'omai mei ai 'a e *US11* miliona na'e 'ikai ke 'omai ia 'aneafi 'Eiki Sea ke *clear*. Ko e 'uhinga 'Eiki Sea 'eku fakamalanga ki he patiseti ko ení, .. Hou'eiki ke tau hanga mu'a 'o 'ai ke *clear* mu'a ke ma'a ki he kakai e fonuá. Kapau ko e *11 US*, pea 'omai ke kakato ke mahino ko e *22* miliona Tonga, 'omai 'e he *ADB* ki he *Health*..

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea ki'i fakatonutonu atu pē. Kātaki ko e 11 miliona Tonga ki Hāloti, 'osi liliu Tonga.

Mō'ale Fīnau : 'Eiki Sea ko e pa'anga eni ia mei he *ADB* mei he *Pacific Resilience Fund* *11 US* kehe pē 'a e 11 ia ko ē 'i Hālotí, Tonga ia. Sea, ko 'eku poiní...

<008>

Taimi: 1130-1135

Mo'ale Fīnau: ...Kapau 'oku loto ha Pule'anga ke ne ma'u ha patiseti 'oku lelei. Pea 'omai ke *clear* ki he kakai, 'oua 'e hangē 'oku fufuu'i ha me'a 'i loto pea toki 'asi ia ha feitu'u kehe mo hono polokalama kae faka'ofa e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea. Ko e poiní ia.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga malanga pē he patiseti he 'oku 'ikai ke, te'eki ke talamai ha kakai ka au hala ho'o fo'i lea ko ia.

Mo'ale Fīnau: Sea ko 'eku 'uhinga 'eku 'oatú he 'oku tonu 'eku fakahoha'á ko e *11 US* na'e 'omai

he ADB ki he *Health Department*. Ko 'eku poini 'Eiki Sea 'oku ui ia ai ko e *disaster fund*. Hā me'a 'oku 'ikai ke fakamatala mai ai he Pule'anga ke *clear* ko e hā fua 'a e 'ū me'a 'e fai 'aki e 11 miliona? Ko e 11 miliona ko ē na'e lau ki ai e Minisitā tuku ke u lave ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i fakatonutonu e Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu ē ki he me'a 'oku ke me'a ki ai Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Fakatonutonu 'oku hala pehē 'oku fakapulipuli pa'anga 'oku ma'u he Pule'anga mo 'ene hā he Patiseti

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku, fakatonutonu fakalukufua pē 'Eiki Sea ko e fakamatala hangē 'oku 'a'alu ke pehē 'oku 'i ai ha me'a 'oku fakapulipuli ha pa'anga 'oku ma'u he Pule'angá 'oku 'ikai ke fakahaa'i mai he 'Esitimeti. Kole atu 'Eiki Sea to'o e fakakaukau ko ia 'oku 'ikai ke mo'oni ia. Ko e ngaahi pa'anga kotoa pē mo e ngaahi tokoni 'oku ma'u mei tu'apule'anga 'oku fakahaa'i lelei pē 'i he ngaahi lekooti 'a e Fale Pa'angá pea 'oku fakahaa'i pē 'i he Patiseti 'Eiki Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Fīnau: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: To e pē ena ke ki'i mahino ange ko e hā e me'a 'oku fakapulipuli ko ena ko e maama ena 'oku ...

Mo'ale Fīnau: Sea ko e silini 'e taha te u lave ki ai heni ko e pa'anga 'e 13 miliona tanu hala. Te u lave ki ai 'Eiki Sea pea toe pē me'a 'e tolu pea te u fe'unga leva 'Eiki Sea ka ko u 'oatu 'aki 'a e 'īmisi 'oku fakamalanga ki he patiseti 'oku totonu ke tali he Pule'anga 'emau ngaahi tokoni 'oku 'oatu 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai pē koe ka au tukuange Pule'anga ia 'oku 'osi fakahū mai ...

Mo'ale Fīnau: Sai ko e pa'anga 'e 13 miliona ki he tanu hala 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Malanga pē koe 'o tau'atāina ka au.

Ngaahi lelei he Patiseti he fakamalanga Ha'apai 12

Mo'ale Fīnau: Nau lave 'anenai ki he ngaahi lelei. 'Oku 'i ai e me'a'ofa ki he kau *elderlies* ki he kakai toulekeleka, fakafeta'i lava ia ke 'omai 'aonga ia ki he fakalukufua 'Eiki Sea. Pea 'oku tō tonu ia mo e tala e folofola hangē na'e me'a ki ai 'a e Minisitā *MEIDECC* 'anenai he ko e 'ū me'a kotoa pē 'oku totonu ke hoko 'Eiki Sea kuo pau ke tau foki ki he siate folau ke fakatonutonu. Ko e lelei ia 'e taha. Ko e lelei ia 'e taha 'Eiki Sea ko e *low interest* he ngaahi nō. Lava he taimi ni ka

tō ‘a Tonga ni te nau ō ‘o nō ‘oku ‘ikai ke u ma’u pē ko e 5 miliona ‘oku ‘ave ki he Pangikē Fakalakalaka ‘ofa pē ke *implement* lelei na’a hangē pē ko e ngaahi me’a motu’a pē ō atu pē ni’ihi ia ‘oku tu’umālie ‘Eiki Sea kae si’i foki mai e ni’ihi ia ‘oku ‘ikai ke, masivesiva ‘ikai ke ma’u ‘enau *security* ‘o ‘ikai ke nau ‘inasi ai kātoa e ‘ū me’a ‘oku ou lave ki ai ‘Eiki Sea ko e ngaahi lelei ia ‘o e Patiseti. ‘Ika ke u hanga au ‘o faka’ikai’i pea ko u fakamālō au ki he Pule’anga ‘enau lava ‘o ‘ilo ‘a e taumu’a ko iá he ko e taumu’a e patiseti ‘Eiki Sea ko u loto au ia ke pehē ko e taumu’a ke *job creation* ke ne hanga langa e mo’ui,

Faka’amu na’a lava ke fakaivia 8-9 miliona ngāue ki he mokohunu

Faka’amu ange au ‘Eiki Sea na’e lahi hono ‘omi kitu’a mei he patiseti kuo ‘i ai ha fu’u 8 miliona 9 miliona ‘ai ‘aki e mokohunu. ‘Eiki Sea ko e nofo ko ē ‘a Ha’apai he ‘aho ni ...

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki ka ke ki’i fakaongo mai ko ho’o kole ki he Minisitā Toutai ke ki’i fakaava e mokohunu?

Mo’ale Fīnau: ‘Io ko ‘eku faka’amu pē ‘a’aku ki he patiseti ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ...

Mo’ale Fīnau: Mālō. Ko u faka’amu ange au ‘Eiki Sea na’e lava ke lava e *statement* ko eni ke ne talamai makehe he ko e *education* pē mo e *health* ko e fo’i ua pē ia ‘oku ou pehē ‘oku mahu’inga tahá. Ko e halá ia mo e ‘ū me’a ‘Eiki Sea te u hanga au ‘o *rate* e halá ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu pē mu’a Sea fēfē e ngaahi patiseti kehe? ‘Oku ‘ikai ke kau e polisi koló ka ko u a’u ki he pāhia ‘i tu’a Sea hono kouna au ‘e he Fakafofongá ko fē ‘emau pa’anga polisi kolo? Ko ia fakatonutonu pē ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A, tuku e me’a ‘a moua ko e anga pē ia e founa ngāue anga pehē kuo ‘osi fe’unga ia, faka’osi mai ā ho malangá. Mālō.

Faka’amu Ha’apai 12 ki ha Patiseti ke langaki mo’ui kau ai fakaivia ngāue mokohunu

Mo’ale Fīnau: Ko ‘eku ‘uhinga ko ē ki he mokohunu ‘Eiki Sea ‘oku pehe ni. Ko e taumu’a totonu ‘o ha patiseti ki he motu’a ni makehe mei he siate folau fakafolofola. Ko e langaki mo’ui. Ko ‘ene ‘osi ia. Langa e *jobs*, kapau te tau ‘alu ‘Eiki Sea ki he *Statistic Department* ke tau ‘eke ...

‘Eiki Palēmia: Sea ka u ki’i fakatonutonu mu’a e Fakafofonga Ha’apai.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Na’e a’u foki ‘o fakaanga’i tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Fale ‘Eiki ka na’a ne pehē foki ‘oku hala e patiseti ‘ene *priorities*. Pea ko u, tau lave’i pē na’e ‘osi ‘ai e *priorities* ‘a e Pule’angá ka ‘oku ou fie fakaongoongo eni ‘e ‘osi ‘ene ...

Taimi: 1135-1140

‘Eiki Palēmia: ... e taimí. ‘Oku te’eki ke ne talamai ‘e ia pē ko e hā koā e *priorities* fo’ou. Fo’i me’a pē ‘e taha ko u fanongo ki aí ko e mokohunu ko ē ‘a Ha’apai. ‘A ia leva ko u tui au ko e fo’i *priority* pē ‘oku taha pē ko e mokohunu ko ē ‘a Ha’apai. Ka ‘o kapau ko ia tonu pē ia ki he Fakafofongá ki Ha’apai ka ‘oku ‘ikai ke tonu fakalukufua mahalo ia. Ko ‘eku ki’i fakatonutonu pē ia.

Mo’ale Finau: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Mo’ale Finau: Sea ko ‘eku, me’apango pē Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Toe ho’o miniti ‘e ua.

Mo’ale Finau: ‘Oku ‘ikai ke tau ma’u ha fu’u taimi lahi kae miniti ‘e 20 ‘Eiki Sea. Ko ‘eku hanga pē ‘oatu e *priority* ‘oku mahino pē ia kia nautolu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia māhino lelei kia au Fakafofonga ‘oku toe ho miniti ‘e ua.

Mo’ale Finau: Mālō Sea. Ko ia kole fakamolemole ki he Palēmiá ...

Sea Kōmiti Kakato: ... fo’i me’a pē ‘e taha.

Mo’ale Finau: Ko e ‘uhinga ‘eku lave ‘aku ki he mokohunú ko ‘eku fakatātā ‘aku ia Sea ki he ‘eku fakakaukau ko ha me’a ‘oku langaki mo’ui ki Ha’apai mo Tonga ni mo Vava’u. Ko u kole fakamolemole pē au ki he ngaahi fonuá kātoa pē. Sea na’a ku lave ‘anenai pea ko u lotu he ki’i miniti ko u ma’ú ne ‘osi lave mai ko e Patiseti ko ení ke fakakau atu ki ai ko e Patiseti langaki mo’ui ke ne langa e ngāué. ‘Eiki Sea ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha fa’ahinga me’a heni ‘Eiki Sea ke ne hanga ‘omai pea ko u fokotu’u atu pē ‘e au ia ai ‘a e mokohunú ki he ‘otu Ha’apai ‘Eiki Sea ke lava.

5 miliona vahenga Ha’apai 12 ke fakangaue’i ai toko 1000 tupu

Ko hono faka’osí ‘Eiki Sea ko u fakamālō pē au ki he Hou’eikí. Ko ‘eku lave ko eni ki he mokohunú ‘Eiki Sea ‘osi ma’u ‘emautolu ‘emau fo’i pa’anga ‘e 5 miliona ‘Eiki Sea ‘Amelika ‘i hoku vahenga filí. Ko u fie fakahā atu ki he Feitu’ú na ke mau hanga ‘o ngaahi e mokohunú pea *process* ke *quality* pea ‘ave ki he ‘emau māketí ‘Eiki Sea. Ko u lotu ke lēkooti hē ke ‘ave ki he Minisitā Toutaí. Ko e ‘uhinga ‘eku fakamalanga pehē ‘Eiki Sea he ‘oku fakamātoato ‘a e me’a ko u lea ki aí ‘Eiki Sea. ‘E lava ‘o fakangaue’i e toko 1000 tupu ‘i he me’a ko eni ko u talaatú ‘Eiki Sea. Ko ‘ene, ‘osi ma’u ‘emau vaka mo e naunau me’a kātoa pea ‘oku fanongo mai e kaingá ki ai ‘Eiki Sea. ‘Osi kotoa. Ko e Tonga pē eni ko u fakamatala atú. Ko e ‘uhinga ‘eku ‘ohake e me’a ko ení ‘Eiki Sea ki he Pule’angá tau hanga ‘o fakaivia e me’a ko ení Hou’eiki. Kapau ‘oku ‘i ai ha

taha 'oku pole mai ki ha fatongia fakapa'anga pea ne talamai ko 'ene siliní ē he pangikē tukuange ke 'alu 'o fai e ngāue 'Eiki Sea. Fakangaue'i e toko 1000 tupu Ha'apai.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea. Ki'i kole atu mu'a te u ki'i tokoni atu ki he Fakafofongá fekau'aki pea mo e *issue* ko eni e mokohunú.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a koe 'Eiki Minisitā.

Fakahā fakamatala falala'anga SPC 'ikai lahi mokohunu fakatatau ki he tu'unga 'oku 'i ai

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Kole pē ke u hūfanga atu he fakatapú 'Eiki Sea. 'Oku ki'i lahi peá u ki'i fanongo 'a e Potungāue Toutai ki hono toutou fakahoha'asi 'a e potungāue fekau'aki pea mo e mokohunú 'Eiki Sea. Ka ko u faka'amu pē 'Eiki Sea ke taki mai 'etau fakakaukau he taimi ni ki he tu'unga 'oku 'i ai e fonuá. Me'a pē 'e ua. 'Uluakí ko e mo'ui lelei he 'oku lolotonga tō 'a e mahaki fakamāmani lahi. Ua, ha me'akai ke 'ilo ai e kakai 'o e fonuá. Pea 'oku tokanga 'a e potungāue koe'uhí ke langa 'a e ngāue ki he ngoue fakataha mo e toutai 'Eiki Sea. Pea 'oku 'osi ho'ata kitu'a pea 'oku mahino 'a e ngāue atu 'a e Pule'angá 'a e kakai ki he kakai 'Eiki Sea.

Ko u faka'amu pē Fakafofonga ke ke to e ki'i faka'eke'eke ki he 'Eiki Minisitā Mālōlō ka ko e Fakafofonga ia 'oku 'i he tēpile 'a e kakai he taimi ní. Kau ia he me'a na'a ne fakamamafa'i 'aupito pea 'oku ou hū atu 'Eiki Sea nau fanongo 'Eiki Sea ki hono 'ohake 'i he lētió pea ko e lau ia 'a e ni'ihi ko ē 'oku nau ō ki tahi 'o ukú. Pea taku 'o pehē ko e me'a fakamāmani lahi 'Eiki Sea. Na'e fakapa'anga 'e he SPC ka ko e ukú na'e fai 'e he mātu'a Tonga a'u ki he tamaiki fefine hūfanga he fakatapú. Kuo nau 'osi ma'u e ngaahi laiseni pea 'oku nau taau mo fe'unga ke nau uku he lolotó pea ko nautolu na'a nau hanga 'o fai e savea ko ení. Ko e mālō pē eni Sea 'a e mo'ui 'a e ni'ihi 'i he fānau ko ení pea na'a nau uku kotoa 'i Vava'u, Ha'apai, Niua mo 'Eua mo Tongatapu 'o vakai'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e mokohunú. Pea ko e fakamatala falala'anga ia 'i he fakapa'anga 'e he SPC 'a ia 'oku ma'u he potungāue he taimi ní. 'Oku 'ikai ke lahi 'a e mokohunú 'o fakatatau mo e tu'unga 'oku 'i ai.

Kapau 'e hanga 'e he 5 miliona ko ē 'Eiki Sea 'o fakatatau mo e kole 'a e potungāue ke ta'ofi 'a hono toutai'i 'a e fa'ahinga me'a tahi ko ení 'Eiki Sea, ko u tui 'Eiki Sea he 'ikai ke lōloa mei heni 'e to e lōloa atu 'a e to e fakatolonga 'a e me'a ko eni ...

<002>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: ... Sea, pea kuó u tui 'Eiki kuó u falala ki he me'a 'oku 'omai 'e he Potungāue fakataha mo e CEO mo e ni'ihi 'oku nau tokanga'i 'a e tafa'aki ko ení. Fakafofonga ké ke hanga 'o 'ai 'a e nima milioná 'o ngāue lelei 'aki hē taimí ni ke fai mo 'ange ki he kakai ko ē 'oku mou ngāue'aki he taimí ní.

'Oku 'i ai 'a e me'a 'e taha té u ki'i faka'osi atu pē peá u tangutu au ki lalo pea ke hoko atu. Na'e hanga 'e he Potungāue 'o puke mai e kūpenga mei Pātangata, kūpenga 'e 7 pē 8 mahalo 'Eiki Sea. Kapau té mou fakatokanga'i hē taimí ni Hou'eiki 'oku 'ikai ke to e 'asi 'a e ihē ia. Koe'uhí ko e

kūpenga ko ení ta'efakalao Sea pea na'e puke mai 'e he Potungāué. Na'u nofo Sea 'o fakakaukau, ko e hā e 'uhinga 'oku hanga 'e he kāinga ko ení 'o faka'aonga'i 'a e kūpenga ko ení. 'Ohovale pē kuo a'u mai ē ki'i tangata 'i Pātangata 'o talamai kiate au. 'E 'Eiki Minisitā, na'u 'alu he toli pea ko e ki'i toutai pē ia na'a ku fai mo hoku fāmilí ko e toutai'i e ihē. Koe'uhí ko e taukei 'a e tangata'eikí, ko e ki'i founa ia pea na'u 'alu hē toli 'o ma'u e ki'i naunau ko ení pea ko ia na'a ku ha'u 'o fai 'aki 'eku ki'i ngāué. Kuo a'u ki ha tu'unga ia 'Eiki Sea, o atu ē Potungāue 'o puke mai, 'io fakatatau pea mo e tu'utu'uni 'a e Lao, 'oku 'inisi 'e taha mo e kongā ki lalo aí 'oku tapu ia. Kā na'e 'ikai ke tuku 'a 'eku vivili mo 'eku fakakaukau, ko e hā hono 'uhinga hono hanga 'e he kāinga ko ení 'o faka'aonga'í. Koe'uhí Sea fu'u lahi hon otaku 'i Falé ni 'oku totonu ke tau tokoni'i 'a e kakai 'oku māsiva mo faingata'a'ía. Na'u kole ki he CEO pea mo e ni'ihī 'oku nau tokanga'i 'a e fa'ahinga toutai ko ení ke fēfē ké mau fai ha ki'i ngāue pea mo e tokotaha 'o e kāinga mei Pātangatá ke vakai'i pē 'oku mo'oni 'a e me'a 'oku nau faí. Pea kapau ko ia 'oku totonu ke fakapotopoto hono ngāue'aki 'a e Laó, he koe'uhí 'oku tokoni ia ki he kakai māsiva ē fonuá.

'Oku tali lelei 'e he CEO pea 'oku mau mateuteu pea 'oku kau mo e motu'á ni hē teuteu ke mau o 'o hopo ki tahi (hūfanga hē fakatapu Hou'eiki), koe'uhí ké mau mamata.

Mo'ale Finau: Fakamolemole Sea kau ki'i faka'osi atu ai leva hē ko ē kuo māhino.

'Eiki Minisitā Ngōue: Mālie ka e si'i tokoni'i 'a e kāinga 'o Pātangatá kae toki 'ai ho'o mokohunú.

Mo'ale Finau: 'Oku toe pē 'eku miniti 'e taha Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngōue: Ko e faka'osí Sea, mau teuteu ko e Falaité, pongipongi Falaité 'oku tui 'oku totonu ké mau o mo e CEO 'o sio. Ko hono lí 'o e kūpenga ko ení 'oku toloto pē ia Sea. Lí hē loto moana pea 'oku toki ūe'i pē 'a e ihē 'o nau lele 'o tau hē kūpenga. Pea kapau ko ia, ko e ihē pē pea kuó u tui Sea 'oku fakapotopoto ki he Pule'anga 'o e 'ahó ni ke mau to e fakakaukau fakalelei 'a e kakai māsivesiva hē fonuá tu'unga 'i ha fanga ki'i me'angāue 'a ia 'oku nau ngāue'aki ke 'uhí ke tokoni ki honau ngaahi fāmilí kōtoa 'Eiki Sea. Pea 'oku ou tui ki he founa ko íá 'Eiki Sea, kā ki he mokohunú 'Eiki Sea, ko u faka'amu ange pē ki he kau Fakafofongá, ko homou feinga'i pē 'a e 'Eiki Minisitā Mālōlō ke 'io, té u 'io au. Pea kapau 'e 'ikai 'o fakatatau ki he māhino 'okú ne ma'ú, he'ikai pē té u 'io au 'o a'u ki he Feitu'ú na Fakafofonga.

Mo'ale Finau: Sea 'oku ou tui ki he Minisitā, talu 'eku mālanga mo e malimali mai 'a e tokotaha ko ē, hāngē ko ē 'oku pule, hāngē ko ia 'oku pule ia hē mokohunú.

Sea Kōmiti Kākato: Fakafofonga, fakamā'opo'opo mai koe Fakafofonga ho'o me'a mālangá, he ko ē 'uhingá he 'oku to e 'a e tokotaha .

Mo'ale Finau: Sea, té u afe mai ki he tanu hala ké u faka'osi 'aki.

'Eiki Sea Kōmiti Kākato: Ko ia.

Kole Ha'apai 12 ke kau Ha'apai he tanu hala 13 miliona ke fakafolofola vahevahe 'a Patiseti

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea, talu 'eku ta'utu mo 'eku tāla'a 'i he fakafolofola 'o e Patisetí, kā ko 'ene

taimí ko ē ‘oku vahevahe aí ‘oku ‘ikai ke fakafolofola ia. Ko e 13 milioná, tanu ‘a Vava’u, tanu ‘a Tongatapu, tanu ‘a ‘Eua, ‘ikai ke tanu ‘a Ha’apai, 13 milioná ia ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kākato: Fakafofonga, kimu’a pea ke me’a ki laló, hāngē na’á ku fakatokanga’i na’á ke kau hē pāloti ke tali ē fo’i Laó ke tukuhifo

Mo’ale Finau: ‘Io, na’a mau pāloti pē kimautolu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea Kōmiti Kākato: Faka’osi mai ho’o me’a ‘au.

Mo’ale Finau: Mahu’inga ia ke tali ‘Eiki Sea, hāngē ko e laú ‘Eiki Sea, kuo pau ke tanu ‘a e halá ia. Na’e toutou ‘o hake ‘e he Falé ni ‘Eiki Sea ‘a e taku ‘o pēhē ‘oku ‘ikai ké mau lotu ki he tanu halá, ko e pāloti ko e me’a fakalukufua. Ko ‘eku kole pē au ki he Minisitā, kapau ‘oku fakafolofola ‘etau Patisetí, tonu ke kau ‘a Ha’apai hē 13 milioná, ko e talitau’angá ia ‘oku pēhē, ke a’u mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea, , ki’i fakatonutonu e Fakafofongá. Hāngē pē ia ko e kaveinga ko ia ē Patisetí

<003>

Taimi: 1145-1150

‘Eiki Minisita Pa’anga: ‘Oku kau ‘a e tokotaha kotoa he Patiseti. Lolotonga fakahoko ‘e he Potungāue Ngāue ‘a e savea ki he fo’i hala ko eni ‘i Holopeka ‘oku ‘osi tanu e ki’i hala fakataimi. Ko e fo’i *causeway* ‘i Holopeka, kātaki mahalo ‘e fakafuofua ia ki he 2 miliona e ki’i fo’i kolosi ko ia pea ‘e tanu ia ke hangē ha mātanga ‘o e Fanga ‘i he Sī. ‘Oku kau pe mo Ha’apai ‘Eiki Sea.

Mo’ale Finau: Fakafeta’i Minisita.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga, ko ē kuo tali ho’o kole.

Mo’ale Finau: Ko e faka’osi na’e me’a ‘a e Minisita

Sea Kōmiti Kakato: Hangē kia au kuo ‘osi ho’o taimi.

Kole 1 miliona mei he 13 miliona ke tanu ‘aki fo’i hala Holopeka

Mo’ale Finau: ...Ko e me’a ki he 11 miliona pea ko ‘eku kole ‘omai mu’a ha 1 miliona ‘Eiki Minisitā ke faka’ai ai leva e ki’i fo’i hala Holopeka ‘Eiki Minisitā. ‘Io, ko ‘eku kole ia ki he ‘Eiki Minisitā Sea, me’a mai ‘Eiki Minisitā kae toki hoko atu e ongo tama...

Sea Kōmiti Kakato: Mo’oni ‘aupito ‘a Tongatapu Fika 4 kuo ‘osi ho taimi ko ena kuo tali ho 11 miliona me’a ki lalo.

Mo’ale Finau: Sea ko ‘eku kole ko e 1 miliona.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai ‘osi ho taimi Fakafofonga te u toki ‘oatu ha’o taimi. Laumālie lelei pē. Ko ē ‘oku kole mai ‘e Tongatapu 4 ‘oku ‘i ai e ki’i me’a ke lotu lelei pē ki ai Fika 9?

Penisimani Fifita: Sai pē

Sea Kōmiti Kakato: Ko ‘eku ngāue pē ko eni ke mou laumālie lelei lava e ua hē pea ‘ave e taha ki he tēpile ‘a e Hou’eiki, si’i tokoua mei hē ko e ‘uhinga ke tau vahevahe taau ‘uhinga ia ‘etau ngāue he Fale ni mo ma’u kātoa ‘e koe ‘a e toenga ko eni.

Māteni Tapueluelu: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato ‘Eiki Sea ‘oku ou tokanga ki he ‘isiū Sea ‘oku feinga ho kōmiti ke fakavetevete pea ‘oku ou fakatapu pē au ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā mole ke mama’o ke pehē ko ‘emau ‘i heni ‘amautolu ia ke fakafepaki noa pē. ‘Ikai, ko ho’omou me’a maipē ‘amoutolu ‘o fakavetevete ‘o mahino ko ‘ene mahino ia. ‘A ia ‘oku ou tokanga au ki he ‘isiū ko eni ‘o e tanu hala ko hono ‘uhinga pē kuo me’a tonu mai’aki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku ‘i ai ngaahi kautaha ‘e *guarantee* pe malu’i ‘e he Pule’anga ‘enau nō ke fakahoko e ngāue ko eni na’e fai ‘a e savea ‘a e Pule’anga ‘o mahino ‘oku fiema’u ‘e he kakai ‘o e fonua ko e tanu hala. Pea ‘oku mo’oni ‘aupito ia ‘Eiki Sea na’e fai ‘a e ‘a’ahi ki hoku vāhenga na’a ku ‘i ai. Kā ‘oku ‘i ai pē ‘emau tokanga Sea ke mea’i ange na’e fakahoko eni ‘oku te’eki ai ke tō mai ‘a e talaki ‘o e mahaki faka’auha ko eni ko e *corona* vailasi pea ‘oku ‘i ai pē ‘emau ‘amanaki ‘e hā mahino mai ‘a hono tokangaekina ‘a e taha’i kaveinga ko ia kimu’a ‘i ha to e kaveinga kehe.

‘Oku ‘ohake he motu’a ni Sea ko u nofo ‘o lau ‘a e Tō Folofola ‘a ‘Ene Afio tapu mo ia ‘oku hā mai kiate au ko e me’a eni na’e tokanga ki ai *corona virus* ko e ngaahi matangi na’e tō mai, ko ‘etau ngāue fakataha pea ko e ‘uhinga ia ‘o e fai ‘a e fakalavelave ‘Eiki Sea ke tau tokanga ko e me’a pē ‘oku mau tokanga mautolu ki ai ke fakapapau’i ‘oku *prioritize* lelei ‘etau ngaahi ngāue ‘o ‘ikai ke ngata pē he ngaahi mata’itohi pea pehē foki mo e ngaahi mata’ifika pē ko e pa’anga. Me’a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ki he ngaahi kautaha ‘i muli ‘oku tokoni’i ‘e he ngaahi Pule’anga pehe ni pē tatau pē mo ia ‘oku fokotu’u mai hangē ko e ngaahi kautaha vakapuna kau ai ‘a Fisi ‘oku ou ma’u ‘a e fakamatala ‘oku fakakaukau mo e Pule’anga Nu’usila ki ha me’a tatau ka faingata’a’ia ‘a e kautaha vaka Nu’usila pea ‘oku mahino ia ‘Eiki Sea ko hono ‘uhinga ko e fetu’utaki ‘oku *vital* ki he’etau ngāue kā ‘oku uesia lahi ia he loka ‘a e ngaahi fonua he taimi ni.

Faka’amu ke tukumai Pule’anga puipuitu’a ki he ngaahi kautaha ‘e tolu ki he tanu hala

Pea ‘oku ‘i ai ‘emau faka’amu Sea ‘e lava ke pehē fakahā mai mu’a ko e ngaahi kautaha ko eni ko ē ‘oku ‘amanaki ke nau fai ‘a e tanu hala ko hai fua ko e hā ‘enau hisitōlia ko e hā ‘enau faingata’a’ia fakapa’anga ke ma’a he ‘oku ‘i ai ‘a e fakamatala ‘oku mau ma’u ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kautaha kehe ‘oku nau lava ‘o fai e ngāue ko eni ‘oku ‘ikai ke fiema’u ia ke nau to e nō, ko e ngaahi kautaha ko eni ‘oku ‘amanaki ke nau nō kae malu’i ‘e he Pule’anga ko hai kinautolu pea ko e hā honau puipuitu’a fakapa’anga ke fakatonua pea ‘e ma’a ‘aupito ia Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku mo’oni he ‘ikai ke lava ‘a e le’olahi ia mo e toutou lea fakafepaki’i, kapau ko e me’a ia ‘oku mo’oni ‘oku nau toutou fokotu’u mai, mau kole pē mautolu ke ‘asi ma’a mai e ngaahi kautaha ko ia kae lava ke tonu pea mahino kiate kinautolu.

Sea ko e faka’amu ia ko e me’a ko ē ‘oku mau tokanga ki ai kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi pisinisi kehe kuo ‘osi nō ‘i he’etau pangikē ko eni malu’i kinautolu ‘oku feangai. Mo’oni na’e ‘i ai ‘a e ngaahi me’a pehē kimu’a na’e ‘i ai ‘a e ngaahi me’a na’e ‘ikai ke tali ngaahi ‘ū me’a ia kimu’a ko

e hala fakalukufua ko e tokoni mai mei muli ko e ki'i fo'i *project* ko eni ko e ki'i kehe ko e ngaahi kautaha fakatautaha, pea kapau he 'ikai ke nau totongi 'oku 'uhinga ia 'e totongi 'e he Pule'anga ko e kakai ia. Ko e me'a ia 'oku mau tokanga ki ai 'oku ou tui pē 'e faka'apa'apa'i mo toka'i 'e he Pule'anga 'a e anga 'a e ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea fakamolemole ko u fie tokoni pē ki he Fakafofonga fakamolemole...

<007>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Minisitā Ngoue : .. 'oatu pē mu'a 'a e fakakaukau 'a e Pule'angá, pea ke toki kumi pē mu'a e me'a ko ia 'oku ke me'a ki aí. Te ke fakatokanga'i 'Eiki Sea, na'e 'i ai 'a e 'ū me'a na'e ngāue 'i he 'aho 'aneafi, ne tau fehu'i 'etautolu pea ko e tali mei he 'aho 'aneafi, mou ō 'o kumi ki ai he ko homou ngaahi fatongiá ia. Pea na'u 'alu 'o kumi ki ai, pea na'e talamai 'i he 'aho 'aneafi, 'oku 'ikai ke to'o ha pa'anga mei he Pule'angá 'o fai'aki 'a e ngāue ko iá. Na'a ku kumi 'o 'ilo, ko e *dividend* ko ia ē 'o e Poaté na'e 'ave 'o fai'aki 'a e ngāue ko iá. Na'a ku ha'u 'o fakahā he Falé ni ko 'eku ngāue ia, pea na'a ku 'ilo e kautahá, pea na'a ku 'ilo e ngāué 'oku fai ki fē'ia. Na'a tau lotomamahi kotoa he Falé ni 'i he 'aho 'aneafi, koe'uhi 'i he ngāue ko iá, ka na'e tutui pē 'a e taki 'o e 'aho ko iá koe'uhi ko 'ene taumu'a ngāué. 'Ahó ni, hanga 'e he Pule'anga ko ení 'o 'omai ke hā, ke tanu e hala kotoa e fonuá. Mei he Falaité, mālōlō, tapu pea moutolu kau Fakafofonga, mou me'a atu. Kumi ki he kautaha ko eni 'oku 'ai 'e he Pule'angá. Ha me'a ke 'omai 'e he Pule'angá ke 'omai ke fakaikiiki. Ō 'o vakai'i 'a e me'a ko iá, he kapau te u to e lave 'Eiki Sea ki he me'a ko iá, na'u ...

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Minisitā. Me'a mai e Minisitā Leipá. Mai ha taimi 'a e Fakafofonga.

Ngāue fo'ou e Pule'anga ke ma'u ke tanu e hala he totongi si'isi'i

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Kole pē Sea ke u ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga Fika 4 kapau 'oku ne tali. Sai mālō Sea. Ko e anga ko ē tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki mo e Palēmia ko e Hou'eiki 'o e Falé. Ko e anga ko ē vakai 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, 'oku 'i ai e fo'i ngāue 'a e fonuá, 'oku 'amanaki ke fai ko e tanu hala. 'I he taimi ko ia na'e *tender* ai 'a e tanu hala ko ení, ko e kātoa ko ia 'o e ngaahi kautaha na'a nau tohí, na'a nau *tender* mai nautolu ia 'i he pa'anga 'e 200 tupu ki he loli maka. Na'e fai leva 'e he Pule'angá 'a e to e feinga ngāue fo'ou, koe'uhí ke ma'u ha founa 'e lava ke ma'u ai 'a e kaveinga ko ia ke tanu e halá, pea lahi ange 'a e hala ke tanú 'i he ki'i pa'anga si'isi'i. Founa leva na'e ma'ú 'Eiki Sea, fiema'u 'e he Pule'angá ia ha taha te ne lava 'o tanu 'a e halá 'i he pa'anga 'e 70 ki he loli. Me'a ia ko ē na'e hokó, ma'u ai e kautaha 'e 3 ko ení, nau loto ke fai e ngāue ko ení, 'i he mahu'inga 'oku vahe tolu 'e taha, mei he mahu'inga ko ē 'a e ngaahi kautaha lalahí.

Sēmisi Sika : Kole pē ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Kole pē Fakafofonga ka u fakamatala atu pē ē ke maau, ke mahino lelei 'a e me'a ko ení.

Fakatonutonu na'e 'olunga kotoa pe *bid* ngaahi kautaha he \$200 tupu

Sēmisi Sika : Ko e fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io fakatonutonu, pea mo feme'a'aki pē ke vave he 'oku si'i tu'u 'a e taimi 'a e Fakafofongá.

Sēmisi Sika : Sea, ko e ngāue foki eni 'a e *Procurement*, 'oku tau tu'u taimi ai tautolu ia he 'ahó ni mo 'aneafi, hono sivilivi'i 'a e malava me'a, mo e 'ikai ke malava me'a, mo e ngaahi me'a ka hoko mo e ta'eta'epau, me'a ia 'a e *Procurement* ko eni 'oku tau fai 'etautolu. Kaikehe, na'e fai 'a e *bid* ko eni Sea ko e fo'i kautaha 'e 3 ko eni na'a nau *bid* 'olunga kotokotoa kinautolu.

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea

Sēmisi Sika: Pē na'e anga fēfē hono toe kaniseli e *bid* na'e 'ikai ke nau *bid* 70, na'a nau *bid* kinautolu 'o ma'olunga ia 'i he ni'ihi ko ia na'e totonu ke nau ma'u e *bid*. 'Osi ko iá pea 'ikai ko ē ke *success* 'a e fo'i toko 3, pea kaniseli leva 'a e fu'u *bid* 'o 'ohifo leva ki lalo, 'o nau to e alea nautolu ki he pa'anga 'e 70.

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: 'Ikai ha me'a ia heni ke fakatonutonu.

Sēmisi Sika: Ko e hā 'a e 'uhinga 'oku 'ikai ke 'omai ai 'a e fo'i alea 70 ke talanoa'i kātoa 'e he kau *bid* kae talanoa'i pē 'e he fo'i toko3 ko eni.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Fakafofonga. Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Pea ma'u leva 'a e 3 me'a leva 'oku fiema'ú ke nau nō ha'anau me'angāue ke fakahoko 'aki 'a e fatongiá, 'i he mahu'inga ko ē 'oku fiema'u 'e he Pule'angá.

Sēmisi Sika : Hoko atu e fakatonutonú Sea. Ko e pa'anga 'e 70 ko eni, kapau 'e talatalanoa mo e ni'ihi ko ia na'e *bid*, 'e malava pē ke 'i ai e ni'ihi ia ke 'i lalo ia he 70. 'Oku fakataumu'a pē eni ia ke 'ave pē ke tufa he toko 3 ko eni, ko e taumu'a pē ia 'o e tanu hala ko eni 'oku 'ikai 'uhinga ia ko ha tanu e hala e fonuá.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mahalo ko ha founa ngāue pē ia na'e fai 'e he 'Eiki...

<008>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... Fakafofonga hono taimí. Ko e founa eni ia 'a e Pule'anga ko eni 'Eiki Sea.

Māteni Tapueluelu: Sai Minisitā fe'unga ka u faka'osi atu au he ko e tokoni pē ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io kau faka'osi atu pē kātaki pē 'e Fakafofonga ka u ...

Māteni Tapueluelu: Pe 'i 'ai mai ke 'osi.

Fakahā Tongatapu 2 ko e Palēmia na ne foaki ngāue tanu hala ki he Kautaha *Five Star*

Sēmisi Sika: Fakatonutonu atu Sea. Ko e taimi ‘o e motu’a ni he’eku fakahoko fatongia ko e Minisitā ‘o e *MOI* na’e tuku kotoa ki he *procurement* ke nau fakahoko ‘a e ngāue. Pea kapau leva ‘oku tukuaki’i mai ‘o pehē na’e ‘ave ‘e he motu’a ni ha ngāue ki he *Five Star* ko e Minisitā ē ‘o e *procurement* ‘Eiki Palēmia ‘o e ‘aho ni na’a ne *award* e ‘ū ngāue na’e *successful* pē *bid* ia ‘a e *Five Star* ‘ikai ke *award* ia he motu’a ni.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea.

Sēmisi Sika: ‘Ikai ke *award* ia he motu’a ni ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Te’eki ai Sea ke u ...

Sēmisi Sika: *Award* pē he Minisitā e *procurement* ‘aho ko ia ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ki’i fakatonutonu atu ...

Sēmisi Sika: ‘Eiki Palēmia ‘o e ‘aho ni.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu e Fakafofonga Tongatapu 2

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki mou me’a ki lalo mou kātaki kuo hala e fa’u ‘a e ‘Otua ki he motu’a ni ‘oku ua pē hoku ki’i telinga mo hoku fofongá ka ko u mahamahaki. Ko u tui ko e ngaahi ngāue ko eni ko e ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga ‘oku ‘ikai tonu ia ke tau talanoa’i ‘i he Fale ni ‘oku *confidential*. Pea ko u lave’i ko ‘etau fakangatangata e anga e tu’u ‘a e Fale ni pea mo e *Executive* ‘oku tonu pē ke ngata pē ‘ū me’a ‘ikai ke tau fiema’u ke tau tala hingoa ‘i he ngaahi ‘u fakataha Kapineti ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘a e Fale Aleá. Hala ia, tukukehe ka ‘i ai ha ‘ū me’a ‘oku fakalao ‘oku maumau’i tau ō leva ki he feitu’u e Fakamaau’angá. ‘Oku ou kole Hou’eiki kuo mahino lelei e ‘ū me’a ia ko eni mo e anga e ngaahi fa’unga ngāue ko eni kae faka’osi mai e si’i malanga ia ‘a e ‘Eiki Fakafofongá.

Māteni Tapueluelu: Sea ko ē kuo ‘osi e taimi ia na’a lava ai ha ki’i miniti ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ho’o malanga pē ‘a ‘au eni mo ke to e me’a mai ‘a nai ‘o malanga kapau te ke to e me’a mai.

Māteni Tapueluelu: ‘Ikai mahalo na’a sai ke toki hoko atu ‘a nai he ki’i miniti pē ‘e ua ‘anai he’etau foki mai mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Toe lahi pē taimi ia koloa ho’omou laumālie pē. Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Pea na’e **Liliu ‘o Fale Alea** pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki kole atu ke toloi e Falé ki he 2:00)

(Pea na'e toloi ai pē 'a e Fale Alea ki he taimi 2:00 efiāfi)

<009>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke tau liliu 'o Kōmiti Kakato.

(Na'e Liliu 'o Kōmiti Kakato.)

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mālō homou laumālie tau hoko atu ai pē fatongia kuo tuku mai 'Eiki Sea e Fale Aleá ka u kole atu ki he Fakafofonga Tongatapu Fika 4 ke faka'osi mai 'ene me'a malangá.

Tokanga ke 'ata kitu'a ngāue Pule'anga & vahevahe taau pa'anga Patiseti e fonua

Māteni Tapueluelu: Mālō 'aupito 'e 'Eiki Seá. Mālō ho laumālie ki he ho'atá ni. 'Oatu e fakatapu ki he Feitu'ú na pea pehē foki ki he Hou'eiki Kapinetí kae 'uma'ā e kau Fakafofonga e Hou'eiki Nōpelé pea pehē ki hoku kaungā Fakafofonga e Kakaí. 'Eiki Sea kae faka'osi atu e ki'i fakalavelave e motu'a ni fekau'aki pea mo 'emau hoha'a fekau'aki pē pea mo e me'a na'e me'a 'aki 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá kau ko eni ki he tanu halá pea ko e faka'osi'osi atu eni 'e 'Eiki Sea. Pea 'oku mole ke mama'o 'e Hou'eiki Pule'anga ke pehē 'oku fai hano fakafepaki'i 'o e kaveinga ko eni ki he tanu halá. Ko e me'a ko ē 'oku mau tokanga ki aí ko e polopolosio hono 'ave 'etau pa'angá ki he ngāue ko iá 'i he fofonga 'o e tūkunga 'oku 'i ai e fonuá 'oku 'i ai 'a e ngaahi fiema'u kehe. Pea mo 'emau faka'amu pē 'oku 'ata kitu'a 'a e ngāué.

Tokanga ki he Kupu 31 'o e Lao Pule'i Pa'anga e Pule'anga fekau'aki mo e foaki ha malu'i

'E Hou'eiki ko u loto pē mu'a ke taki homou tokangá ki he Kupu 31 'o e Lao ki hono Pule'i e Pa'anga 'a e Pule'angá. 'A ia ko e mafai ia ke foaki ha malu'i Kupu 31 e Laó ko e mafai ke foaki 'o ha malu'i. 'A ia 'oku ne hanga 'o fakahoko mai 'e ngofua ki he Minisitā 'uhinga eni ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá ke ne hanga 'o foaki ha malu'i 'i ha tohi pē fakapapau ke malu'i 'o makatu'unga 'i ha ngaahi tu'utu'uni pē tu'unga 'e pehē 'e he Minisitā 'oku taau 'o fakatatau ki ha fakahoko ngāue 'a ha taha kautaha pē pisinisi 'a e Pule'angá pea 'e ngofua pē 'o kapau pea ko e ngaahi *criteria* eni 'oku fakahoko atú.

'Uluaki, a. 'E tomu'a ma'u 'a e fakangofuá 'a e Kapinetí.

b. Ko e tu'unga fakakātoa 'o e ngaahi malu'i mo fakapapau ke malu'i kuo foaki 'e he ta'u fakapa'anga ko iá pea 'oku, pē pea 'oku te'eki ai ngaue'aki 'oku 'ikai laka hake 'i he pēseti 'e nima 'o e sino'i pa'anga 'o e Pule'anga Tongá 'a ia kuo fakahū atú.

Pea ko e faka'osí fakatatau ki ha'ane a'usia 'a e ngaahi fiema'u 'o ha 'inivesi kuo fakangofua.

Ko e Kupu si'i (ii) ko u tokanga ki ai 'a ia 'oku pehē, kuo pau ki he Minisitā ke ne fakahā ha malu'i pē fakapapau ke malu'i ki he Fale Aleá 'i loto 'i he 'aho 'e 28 pē kapau 'oku 'ikai ke ngāue 'a e Fale Aleá 'i he kamata'anga 'o e to'u Fale Aleá hono hokó. 'A ia ko e anga ia e tu'utu'uni 'a e Laó ke fakahoko mai ki he Fale Aleá 'a e ngaahi 'ū me'a fekau'aki mo e malu'í. Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'a e kole 'a e motu'a ni ko e me'a lelei ia kapau te tau 'ilo ki he ngaahi detail 'o e malu'í mo e ngaahi kautaha ko ení kapau 'oku nau faingata'a'ia.

Tokanga ki he fika 5 tanu hala ha fakahokohoko e ngaahi taumu'a ngāue Pule'anga kae fika 2 he tu'u lahi ngaahi fakamole

Hou'eiki 'oku 'i ai e tokanga pehē ko e 'uhingá na'a fakalavelave e motu'a ni 'e 'Eiki Sea ki he tu'u ko ē 'a e Tu'utu'uni Ngāue pē ko e *fiscal policy* na'e fokotu'u mai 'e he Pule'angá ke nau ngāue'akí. 'A ia na'a ku lave kimu'a ai 'oku hā 'i he peesi hivá. Ko e ngaahi me'afua pē tu'utu'uni ki he fakamolé. 'A ia 'oku fika 'uluaki e KOVITI pea fika ua leva e tanu halá. Ka ko e tu'u ko ē 'a e *priority* 'oku fika nima e tanu halá he faka'otu'otu e ngaahi *priority*. Ko 'ene 'alu 'a'ana ki he tu'utu'uni ki he fakamolé pea 'oku fika ua ia. 'Oku mou mea'i 'e Hou'eiki ko e Lao ko ē ki he Pa'anga 'a e Pule'angá Kupu 12 Lao tatau pē Kupu 12. 'Oku ne lava 'oange 'a e mafai ki he Pule'angá ke ne hanga 'o to e fetukuaki e pa'angá. 'Ave ia ki he pa'anga talifakí pea tukuhifo leva ia mei ai ki ha ngaahi fakamole kehe. 'A ia ko e ngaahi ...

<002>

Taimi: 1405-1410

Māteni Tapueluelu: ... mafai ko ení Sea 'oku fai ai e tokangá ke angalelei pē Pule'angá 'o fakamahino mai angé kiate kitautolú. Na'a a'u ki ha tu'unga kuo fetukutuku 'etau pa'angá 'o fu'u lahi ki he tanu halá ko hono 'uhingá pē Sea ko e fakahoko kuo 'omaí ko e feingá ke tanu e ngaahi hala kotoa ko ē 'o Tonga ní.

'Eiki Sea mo Hou'eiki 'oku te'eki ke mau fanongo ki ha *detail* pē ko e mohe'anga 'e fiha kuo maau 'i falemahaki 'o ka tō mai e to'umahakí pea 'oku 'i ai 'a e falala 'e lava ke tau hanga 'o tokanga'i ha ni'ihiki tokolahi 'e puke. Me'a e 'Eiki Minisitā Mo'uí heni Sea 'o ne pehē, ka tō mai e to'umahakí pea me'apango pē na'e me'a faka-Pilitānia ko u kole pē ke u hanga 'oatu. Ko e tokolahi ko ē 'o e kau fokoutua pē puké *it will fly*. Ko 'ene hikihikitō 'e a'u ia ki he tu'unga ia 'e fu'u tokolahi. Pea 'oku 'i ai e tokanga ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai e mo'ui lelei 'i Tonga ní mole ke mama'o Hou'eiki ke pehē 'oku mau fakafepaki'i 'emautolu e tanu halá. 'Oku mou mea'i Hou'eiki 'oku 'i ai homau ngaahi hala 'oku kole atu ke tanu ka 'oku mau faka'amú ke to'oto'o e ngaahi fiema'u vivilí ka tau tokangaekina 'a e ngaahi fiema'u kehe. He 'o kapau 'e hoko ha palopalema Sea, 'oku te'eki ke talamai ko e tūkunga 'oku 'i ai e ngaahi falemahakí tau pehē 'i Vava'u. Ko e ngaahi matāmama 'e lava 'o hū mai ai Sea ko e 'ioté lahi ia 'i Vava'u. Ko hono faha'i ta'ú eni. 'Oku mau faka'amu ke mau fanongoa ke mahino 'oku malu 'aupito hono tokanga'i 'o Vava'u ko e 'uhingá ko e 'ioté. Ko e fepuna'aki e ngaahi vakapuná 'oku lava 'o loka pē vakapuná 'a e mala'e vakapuná, 'osi. Ko e 'ioté ia Sea ko e ngaahi me'a fakafo'ituitui foki ia. Ka nau ōmai nautolu ia 'o ha'u ha fanga ki'i 'otu motu 'oku 'ikai ke tau 'i ai kitautolu ia ka ko e toko fā pē 'oku 'i ai ko e fanga ki'i matāmama ia 'e lava ke hū mai ai 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga hangē kiate au na’a ku ma’u he polokalama ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui ‘oku loka kotoa ‘a e ‘ū *border* ki he ngaahi vaka hangē ‘a ia ‘oku kau ai ‘a e ‘ū ‘ioté. Mahalo pē ‘oku tonu ‘eku ma’ú ka ke me’a koe. Hoko atu ho’o me’á.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki’i tokoni atu pē mu’a Sea kātaki.

Māteni Tapueluelu: ‘Io sai pē Sea.

Fakahā ‘oku malu ‘aupito kau’āfonua ‘a Tonga hono le’ohi ngaahi kupu fekau’aki

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Kae toki hoko atu pē ‘ene malangá ‘anai. Tapu ki he Seá kae ‘uma’ā e Hou’eiki e Kōmiti Kakató. Sea na’e ‘i ai e ki’i ‘iote, na’e ‘osi tala pē foki ‘oku ‘ikai ke to e fiema’u ke hū mai ha ‘iote pē ko ha ngaahi vaka kehe tukukehe ngaahi vaka koloá ‘i he taimi ni pea kuo tauhi mai ia. Fai pē *patrol* ‘a e kau tau ‘a ‘Ene ‘Afíó pea na’e ‘i ai ‘a e ki’i ‘iote mahalo ko e uike eni ‘e ua mei ai. Na’e tukufolau mai ‘o hangehangē ‘e a’u ‘e a’u mai ia ki Vava’ú. Pea manatu’i foki ko e taimi ni ‘oku fekaukau’aki pē ‘a e kau ngāue ia ko eni ‘a e kau *border control* ‘a ení mo Nu’usila mo Fisi. Pea *alert* mai leva mei Nu’usila, ko e ‘ioté ‘oku hangehangē ‘e ha’u ki heni ka ko ‘ene fakataumu’á ki Fisi. Ko e taimi ia ko iá kuo ‘osi ‘i Vava’u ‘a e Laté ‘a e vaka ia ko ē ‘a e sōtiá ke *intercept* kapau ‘e a’u mai e ‘ioté ki ai. *Fortunately*, na’e ha’u pē ‘ioté ‘o afe ‘o fononga ki Fisi. Ka ko e ‘uhinga ‘eku ki’i lave ki he fo’i me’a na’e hoko ko iá Sea ‘oku malu ‘aupito ‘a e *border* ia ki he ‘ū ‘iote he taimi ni. ‘Ikai ke ngata pē he sōtiá ka ‘oku nau fekaukau’aki kotoa pē mo e ngaahi potungāue ‘a e Pule’angá, polisi pea mo e ngaahi fonua kaungā’apí pea pehē, ko e me’a pē foki ‘oku ‘atā he taimi ní ko e vakapuná pea mo e ngaahi vaka uta koloa ‘oku ‘osi ‘i ai pē ‘a e ngaahi fokotu’utu’u Sea ‘oku ‘osi ‘omai ki he kōmití pea ‘oku mea’i pē ia ‘e he ‘Eiki Palēmiá mo e Kapinetí. Na’a mau hoha’a pē foki ki ai.

‘A ia ko e tu’unga ko e ngaahi vakapuná ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e hoha’á ia pea ‘oku, pea ko e fatongia pē ia ‘a e Pule’angá ke nau fakapapau’i ‘e malu. He ko e ongo feitu’u pē ia ‘oku ‘i ai ‘a e faingamālie ko ē ke hū mai ai ‘a e mahaki ni ‘a e COVID-19 ko e kei ha’u ko ē ‘a e ngaahi vaka koloa pea mo e ngaahi vakapuna. ‘Ikai ke ngata pē he kau pailate he taimi ní mo e kau *crew* ko ē ‘oku omai he vaka ‘i he ngaahi vakapuná ‘oku nau ‘osi sivi COVID-19 foki nautolu pea nau toki folau mai ki heni. ‘Ikai ke ngata ai ka ko e ngaahi founa ko ē ‘oku fai ‘aki e ngāué ‘i mala’e vakapuná ‘oku ‘osi fakamahino pē ‘oku ‘ikai ke hifo noa’ia e kau *crew* mo e pailaté. Ko e pailaté pē ‘oku ‘i ai e ki’i fo’i kongá ‘oku pau pē ke hifo ia ‘o vakai kitu’a ki he vakapuná ke mahino ‘oku malu e vakapuna ki mu’a henau ‘alú. Pea ko e taimi ko ē ‘oku hifo ai ki laló ‘oku mavahe leva e kau ngāué pea mei ai. ‘A ia ‘oku ‘osi fokotu’utu’u pē ‘a e ngaahi ngāué ‘i mala’e vakapuna pea pehē pē ki tahi ke mahino ‘oku malu.

Ko e me’a ko ē na’e fai ‘a e feme’a’aki ki ai fekau’aki mo e pailate ko ē ‘i tahí na’a mau faka’amu foki ‘o hangē ko e ...

<002>

Taimi: 1410-1415

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ...Ko e tokanga ko ē na’e fai kimu’a ke ‘oua ‘e to e heka e pailate ki he ngaahi vaka. Sea ‘oku fiema’u pē he ngaahi vaka ia ‘a e pailate ke heka ki vaka kā ‘oku

‘ange’ange foki ‘etau tokanga ko ē na’ a a’u mai ‘a e mahaki ki heni mo e tokanga ‘a e kau ‘eikivaka ia na’ a heka ange ‘a e pailate ia mo e mahaki kia kinautolu, pea ‘oku pehē pē ‘a e fetokanga’aki mo e feinga ‘a e vaká tatau pē mo kinautolu kā ko e kātoa ‘a e ngaahi me’a ko ē ko e tau mai ko ē ‘a e ngaahi vaka ‘a ia ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ni mei he taimi ni ki Sune ‘aho faka’osi ko ē ‘o Sune ‘oku ‘i ai ‘a e vaka ‘e 19 ‘oku ‘osi fai ‘a e alēlea ia mo e ngaahi kautaha pea ‘oku ‘osi fai ‘a e fokotu’utu’u ia ‘a e ngaahi founa kehekehe pea ‘oku ‘i ai mo e Potungāue Mo’ui ia ko e heka ki loto, hifo kitu’a ‘a e pailate mo kinautolu ‘oku ō ‘o faka’uli he *crane* ko ē ‘oku tukuhifo’aki ‘a e ngaahi koniteina pau pē ke ‘i ai ‘a e Potungāue Mo’ui ke fakapapau’i e teunga mo e ngaahi founa kotoa pē ‘oku fakahoko’aki ‘a e ngaahi ngāue ko ia ‘oku *safe*, pea ko e ‘uhinga pē ‘a e fie tokoni atu ‘Eiki Sea ke me’a pē ‘e he Fakafofonga pea pehē ki he Fale pea mo e kakai ‘o e fonua fai e lelei taha ke malu’i ‘a e ongo *port of entry* ‘e ua ko eni mala’e vakapuna pea mo uafu mālō ‘aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā me’a mai ai pē koe

Tokanga ‘oua filifilimanako ngāue Pule’anga hangē ko ‘ene ha he Kupu 17 & 18 Konisitūtone

Māteni Tapueluelu: Fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he tokoni ko ia ‘oku ongo lelei ‘aupito pē ia kiate kinautolu ‘a e mahino ‘oku fai e tokanga ki he *border* kae tautautefito ki he feitu’u ko eni ‘e lava ke fai mai ai ha hū mama kā ko e tokanga ia ‘oku pehē ‘e Sea mo e fakakaukau ‘oku mau ma’u foki ‘a e ngaahi fakamatala Sea ‘oku ne hanga ‘o taki kinautolu ke mau tui ‘oku ‘i ai ha ni’ihi pau ‘oku feinga ke tuhu’i ki ai ‘a e ngaahi faingamālie ngāue ko eni. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘oku mau tokanga ki ai Sea ko e ngaahi fakamatala ko eni ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o pehē ke tuhu’i tuhu’i ko e ma’u meia hai ko e ma’u meia hai kuo ‘osi *all over the net* e me’a ia ko ia kuo ‘osi tukuange ia he *net* mo e *Facebook* ko e fakamatala kā ‘oku ne hanga ‘o ‘ai kinautolu ke mau tokanga Sea pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku mau to’o ai ‘a e faingamālie ko eni ke mau ‘ave ‘a e ngaahi fehu’i ki he Pule’anga na’a ‘oku ‘i ai ha ni’ihi pē ia he Fale ni ‘oku kaunga ki he faingamālie ko eni kā ‘oku tuhu mai ‘a e kupu 17 mo e 18 ‘o e Konisitūtone ke ‘oua ‘e fakahoko filifilimānako ‘a e ngāue. Pea te mau fiefia kapau te mau fanongo ‘e hanga ‘e he Pule’anga ‘o fakamahino mai ‘oku ‘ikai ko e *case* ia

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki mu’a ki’i fakatonutonu mu’a e mahamahalo ko ē

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Palēmia

Ngaahi lulafua ‘e 3 na’e ngāue’aki ke fili ngaahi kautaha 3 ki he tanu hala

‘Eiki Palēmia: Sea ko e fo’i lula fua ‘e tolu na’e fai’aki ‘a e fili ko eni. ‘Uluaki ko e *quality* pau ke tanu pea ma’u e *top quality*, ua ko e *costing* kuo pau ke ma’ama’a ke fe’unga mo e ivi e kakai pea na’e ‘osi me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā pa’anga ‘e 70, tolu ko e *timing* pau ke ma’u ‘a e ta’u ko ia ‘e ua ki he fā kuo ‘osi, fo’i kautaha pē ‘e tolu nau ma’u kātoa ‘a e *quality* ko ia ko e toenga ko ē ‘a e kakai tau pehē pē ko e toko 17 ko eni ‘i Tonga ni kautaha me’a, fili ‘enau ngaahi *contract* ‘anautolu fele lau miliona ia, ‘oku lolotonga tōmui pē ia he taimi ni pea ‘oku to e mamafa pē ia Sea to e mamafa pē ia. Ko e ngaahi kautaha ko eni kuo ‘osi palōmesi tu’u he *contract* ka tōmui pa’anga ‘e 3000 he ‘aho mei he ngaahi fo’i ‘aho ko ē ‘oku tōmui ai, kā ‘oku ‘osi palōmesi ‘a e fo’i

‘a e fo’i kautaha ko eni ‘e tolu ko eni te nau hanga ‘o fai e ngāue ko eni he *price* pa’anga ‘e 70 ‘ikai ko e 200 tupu ‘ikai ko e 200 tupu *part price* pa’anga ‘e 70 ke lava e ngāue *two years* ki he *four years* ko e kilomita ia ‘e 2100 Tonga ni kātoa mei Niua, Vava’u, Ha’apai, ‘Eua pea mo Tonga ni. ‘Ikai ke ngata ai nau to e tukupā mai kātoa e ngaahi kautaha ko eni ‘oku ‘ikai ke nau kau manatu’i ko e *prime contractors* ē ia nau lava pē nautolu te nau fiema’u pē mo nautolu ke nau ōmai ‘o *sub-contractor* mai...

<007>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Palēmia : .. ka nau fua pē 'enautolu 'a e *penalty* kapau 'e tōmui, kehe pē ko e pa'anga pē 'e 70 te nau ngāue'aki. Sai, nau to e palōmesi mai, ka 'ikai ke lava 'a e Pule'angá 'o totongi, nau tukupā 'o totongi kinautolu hono taimí, nau palōmesi mai, tanu pē 'enautolu ke 'osi, 'osi ma'u pē 'a e tohi ko iá 'o pukepuke pē 'e au e palōmesi ko iá. Te nau tanu pē 'enautolu, toki totongi ange he 'osi 'a e ta'u 'e 4 pē ta'u 'e 5. Ko 'enau taumu'a ke 'osi e ngāue ko ení. Sea, ko e fa'ahinga hu'uhu'u ia ko ení 'oku totonu ke tuku ia, 'a e fa'ahinga hu'uhu'u kovi ko ení. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Palēmia 'a e fakamaama mai 'a e founga ngāue aleapaú.

Tokanga ki he Kupu si'i 4 ki he fiema'u ke 'ata kitu'a ngāue Pule'anga

Māteni Tapueluelu : Mālō 'aupito Sea ka u faka'osi atu au ia. Ko 'eku *refer* pē Sea faka'osi ki he Kupu 31 ko ē ki he Lao e Pa'anga 'a e Fonuá, mafai ke foaki ha malu'i, mo e fakapapau'i. Kupu si'i (4) 'a ia 'oku pehē: **Kuo pau ke hoko ha pa'anga kuo totongi 'e he Pule'angá 'i ha malu'i pē fakapapau ke malu'i 'i ke kupú ni ko ha fakamole fakalao.** 'A ia 'e tokoni 'aupito Sea ki he 'ata kitu'a pea tuku 'a e hu'uhu'ú, kapau 'e fakamatala mai 'a e Pule'angá fakatatau ki he kupu ko ē, ko e hā 'a e pa'angá, ko e hā e lahi 'a e pa'angá, ko e hā 'a e ngaahi kautahá, pea 'e tokoni 'aupito ia Sea ki hono solova 'a e *issue* ko iá he taimí ni. Mālō 'aupito 'a e ma'u faingamālié Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Fakafofonga. 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e Seá, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé 'Eiki Sea, fakamālō atu he ma'u 'a e faingamālie ko ení, kae tokoni atu pē ha ki'i fakamaama. Fakamālō ki he Fakafofongá hono 'omai e ngaahi kupu ko ení ki he Laó, pea ko e tu'utu'uni pē ia 'a e Laó 'Eiki Sea. Pea ko e 'uhinga pē ia 'oku lipooti mai ai 'a e Pule'angá, ki he *guarantee* pē ko e *guarantor*, ko 'ene ava pē eni 'a e Fale Aleá pea ko hono lipootí mai eni. Te'eki ke fai 'a e ngāué ia 'Eiki Sea, ko e ngāué 'oku lolotonga kei fai 'a e alea mo e fokotu'utu'u ko iá, ka ko e fatongia pē ia 'o e Pule'angá ke fakahoko mai. Ko e lahi ko eni e pa'anga 'oku *guarantor* ko ení 'oku 'alu 'o ngata 'i he pa'anga 'e 12 miliona 'Eiki Sea. 'A ia ko e fakangatangátá ia ko e lahi tahá ia. Ko hono *term*, ta'u 'e 3, lava pē 'o fakalōloa ta'u 'e 4, pea fakatefito ia he *term* ko ē mo lava fakakakato 'a e ngāue ko ení.

Polokalama ngāue ki aí 'Eiki Sea, hangē ko ia na'e 'osi me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmiá, 'osi vahevahe, ko e kautaha 'e 3 'Eiki Sea, ka 'oku ou tui 'oku 'ikai fe'unga ia ke u fakahoko atu 'a e ngaahi hingoa 'o e kautahá, ko e ngaahi me'a fakapisinisi eni ia. Pea kuo 'osi fai pē 'e he ngaahi kautaha ia ko ení 'a e *due diligence* pea mo e pangikē, ke lava 'o malu'i 'enau nō mei he pangikē. Manatu'i ko e nō

ia 'a e kautahá. Ko e 'uhinga 'a e kau atu ki ai 'a e Pule'angá ia ki ai 'Eiki Sea, he kapau 'e ō 'a e kautaha ko ení 'o nō mei he pangikē kae 'ikai ke 'oange 'e he Pule'angá ia e ngāué ke nau fakahoko, he'ikai ke nau lava totongi e nō. Ko e 'uhinga ia 'oku puke mai ai ko ē 'e he pangikē 'a e Pule'angá, ke fakapapau'i 'a e aleapau ngāue 'a e Pule'angá mo e ngaahi kautaha ko ení, ke lava 'o fakahoko 'a e palani ngāue ko ení. Ko ia pē.

Na'a ku kole 'e he motu'a ni ia 'Eiki Sea ki he pangikē, ke nau 'omai angé ko e hā 'enau *assessment* he *risk*. Ko e fakamatala ko iá ia 'oku *confidential* pē ia ki he ngaahi kautahá pea 'oku 'ikai ke tuku ia kitu'a. Ka 'oku lava pē ia ke fakafuofua'i atu pē ia 'Eiki Sea 'e he motu'a ni 'a e mahu'inga 'o e koloa, maka, ngaahi me'angāue, mo e ngaahi nga'oto'ota 'a e ngaahi kautahá. 'Oku hulunoa pē ia 'i he ki'i sēniti 'oku nau nō 'enautolu 'Eiki Sea. 'A ia 'e lava pē ia ke u pehē, 'oku 'ikai ke 'i ai ha *risk* ia ki he Pule'angá ke 'oua 'e 'i ai ha'ane sēniti he ngāue ko ení. Ko e *risk* ko ia ki he ngaahi kautaha ko ení, kapau he'ikai ke foaki ange 'e he Pule'angá 'a e ngāué ke nau fai, pea he'ikai leva ke ma'u 'a e silini ne nau 'amanaki ki aí, pea lava fakakakato 'a e ngāue ko ení.

Ko e fakamaama pē ia 'Eiki Sea, pea ko e kongá ko ia ki he fiema'u 'a e Laó, 'oku maau pē ia pea 'oku fakakakato pē ia pea 'e toki fakahoko mai pē ia 'i he lipooti ki he *progress* e ngāue ko ení, 'i he ngaahi ta'u ka hoko maí, 'i he lipooti 'a e Minisitā Ngāue. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā. Kimu'a Hou'eiki ki'i tukuange mu'a 'oku 'i ai e ki'i me'a 'oku tokanga ki ai 'a Vava'u 14. 'E lava pē ia pea toki fakafoki mai ki ho'omou tafa'akí, kae toki ha'u pē ki he Hou'eiki Nōpele ke nau ki'i malanga, mālō.

Tokanga ki he teu no Pule'anga mei he IMF holo peseti .6 'a e holo faka'ekonomika ki he ta'u 20/21

Saia Piukala : Sea tapu pea mo e Feitu'ú na, pea 'oku ou fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō Sea, kae fai atu pē ki'i fakahoha'a ko ení Sea. Makatu'unga pē 'i he ...

<008>

Taimi: 1420-1425

Saia Piukala: ... Me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'aneuhu ka ko u fie to'o hake pē Sea 'i he peesi tolu e talamu'aki 'o e fakamatala patiseti 'i he palakalafi fā 'oku tuhu'i hangatonu mai ai Sea 'a e fakafuofua 'e holo e tupu faka'ikonōmika mei he pēseti 'e 2.8 ki he pēseti 'e .6 pea 'e hokohoko atu ai pē 'a e fakafuofua 'i he tu'unga fe'amokaki 'a e ngaahi ngāue fakapa'anga 'i he ta'u fakapa'anga 2020/2021 pea mo hono fakamamafa'i mai e fakapotopoto'i Sea.

'I he peesi hiva Sea kau toki kole ange pē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke ne toki fakama'ala'ala mai 'anai tēpile 'uluaki ko e ngaahi tāketi ko ē pea mo e tu'unga fakapa'anga pa'anga hū mai fakalotofonua. 19/20, 20/21 Sea 'oku fakafuofua ia 'e tupu pē 'a e tānaki mei he 248.7 ki he 265 miliona. Sea, 'oku mahino 'aupito pē ngaahi me'a 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki pea na'a ku nofo au ia Sea 'aneuhu ki he fe'amokaki ko ē 60 miliona pea na'a ku, 'i ai pē me'a na u ki'i hoha'a ki ai Sea ko e founga ko ē 'e lava 'o *cover* 'aki e fe'amokaki na'e fakahoko mai 'e he 'Eiki Minisitā ko e 20 miliona pea mei he pōnite, 20 miliona pea mei he *general revenue* pē ko e *general reserve*

pē ko e hulu ia ko ē tānakí ka ko e fika tolu Sea ‘oku ou ki’i hoha’a ki ai, ‘a e ‘amanaki ko ē ke fai e nō pea mei he *IMF* ‘a e 20 miliona. Sea ‘i he Miniti ‘o e ‘aho Mōnite ‘aho 18 na’e me’a ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘a e mahu’inga ko ia ko e nō mei tu’apule’anga ke si’isi’i hifo he pēseti ‘e 40.

Sea ‘i he peesi 12 ko ia ‘o e Fakamatala Patisetí palakalafi fakamuimui, ko e fakakātoa e mo’ua nō ‘a e Pule’anga ki he ‘aho 30 ‘o Sune 2020 ‘oku fakafuofua ki he pa’anga ‘e 495 miliona pē ko e pēseti ia ‘e 44.5 ‘o e mahu’inga fakalukufua ‘o e koloa mo e ngāue fakalotofonua, Sea ko u ki’i hoha’a ki hení ‘oku mahino mai ‘i he Fakamatala Patiseti ‘oku ‘osi ‘ova ‘a e nō ia Sea, ke u fehu’i pē au ia ke toki fakahoko mai ‘e he ‘Eiki Minisitā pea mo e Pule’angá pē ‘e ‘i ai nai ha to e founa ke ‘oua ‘e fai ha nō e 20 miliona ko eni Sea. Mahino pē ki he motu’a ni ia Sea ko e ngaahi fiema’u vivili ko eni pea mei he kakai ‘o e fonua ‘i he *consultation* na’e fai ‘oku kau ai e tanu hala, kau ai e ma’u’anga vai pea ‘oku kau ai mo e maama hala. Ko e ngaahi fiema’u vivili pē ia Sea ‘o hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia mei he Pule’anga ki he Pule’anga ka kuo loto lahi e Pule’anga ko eni ke fakahoko.

Fokotu’u na’a ‘oku fakapotopoto ke fakasi’isi’i pa’anga tanu hala & fakalōloa ke ta’u ‘e 6

Sea ko ‘eku hoha’a pē he tu’unga e nō he mahino pē ‘e to e ‘alu ‘a e lahi ko ia ‘a e nō ‘o to e ‘ova ia he pēseti ‘e 44 ‘e ofi he pēseti ‘e 50 e nō pea ‘oku hoha’a ai e motu’a ni Sea na ‘oku ‘i ai ha founa ko e fokotu’u fakakaukau pē ia ‘a e motu’a ni Sea ki he Pule’anga ko u tui ‘e mahino lelei pē ki he kakai ‘o e fonua ia ‘a e vīsone pea mo e taumu’a pē ko e palani ngāue tanu hala e Pule’anga ka ko e taimi ko eni ‘oku tō mai ai e Saikolone ko Tinó ko Hālotí pea mo e *COVID-19* Sea ‘oku hoha’a ai ‘a e motu’a ni na’a fakapotopoto ange ke ki’i holoki e pa’anga tanu halá ke ‘oua ‘e to e fai ha nō kae fakalōloa atu e fo’i taimi ke fai ai ‘a e tanu halá mei ha ta’u ‘e tolu ki he ta’u ‘e ono. Ko e anga pē fakakaukau Sea. ‘E toki, pea me’a mai e ‘Eiki Minisitā Mo’ui ia ko e hā e tu’unga mateuteu ‘a e Potungāué ki ha taimi ‘e tō mai ai ‘a e fokoutua ko eni ko e *COVID-19* pē ko ha taimi ‘e faka’atā ai ‘a e kau’āfonuá ki he, hotau kau kakai ‘o e fonua ‘oku nau ‘i tu’apule’anga ‘amanaki ke nau foki mai. Sea ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai ‘a e hoha’a ‘a e motu’a ni ki he tu’unga ko ia e nō pea ‘oku ou tui ‘e toki hanga ‘e he ...

<009>

Taimi: 1425-1430

Saia Piukala: ... ‘Eiki Minisitā ‘o fai ha ki’i fakama’ala’ala mai Sea.

Sea ‘oku ‘i ai e ki’i me’a ko u ki’i hoha’a ki ai ‘a e motu’a ni Sea ‘o hangē ko e Lipooti ko ia e Kōmiti ki he Ngoué pea mo e Toutaí. Pea ‘oku lolotonga lele ‘a e polokalama Sea ‘a e Pule’angá ko hono fua mai e iká pa’anga ‘e 10 ‘a e toutai lolotó pea fakatau atu ‘i he pa’anga ‘e nima. Fakafiefia ia Sea ki he kakai tokolahi he fonuá Sea ka ko u tu’u au Sea ‘i he houa ní ‘oku ma’u pē monū’iá ia he kau kinautolu ‘oku ...

Māteni Tapueluelu: Sea ki’i fakatonutonu fakama’ala’ala pē kātaki ke tokoni ai pē ia ki he Fakafofongá.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Māteni Tapueluelu: Ko e ki'i fakatonutonu pē 'oku pehē Sea ko e polokalama ko eni e iká 'a e pehē ko ē ko e fakatau mai pea to e 'oatu ki he Pule'angá. Na'e lele atu e motu'a ni ia 'aneafi ki matātahi 'oku fakahoko mai ia mei he tahi mei he kau toutaí ia 'oku tu'u fakataimi e me'a ko iá. 'Oku tu'u fakataimi e tokoni ko iá. Pea ko u kole pē au na'a lava 'o fakama'ala'ala mai. Sio ko e me'a ia 'oku mau 'uhinga ki ai 'oku mo'oni e Fakafofongá ke tau fakakaukau 'a e ngaahi fiema'u vivili kehe. Ka kuo fakahoko mai he kau toutaí 'oku tu'u fakataimi Sea mālō.

Saia Piukala: Sea mālō 'aupito ki he Fakafofonga Tongatapu 4. Ko 'eku hanga pē au 'o 'ohake Sea he na'e 'osi lele mai e polokalamá ia. Ka 'oku 'i ai 'a e uēsia ia Sea 'i he kau toutai ko e kau uku 'oku nau hanga 'o tauhi 'a e ma'u'anga ika e kakai tokolahi e fonuá mei Sanuali ki Tīsema. Neongo 'oku kau lelei e polokalama ia ko ení ki he kongá e kakaí Sea ka 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga ia 'oku uēsia.

Fokotu'u tokoni Pule'angá ki he toutai ke fua tatau pē ika kau toutai lolotó mo e kau uku

Ko 'eku fokotu'ú ia 'a'aku Sea ke, ki he Pule'angá. Fēfē ke mou hanga 'o fua 'a e ika 'o tatau pē kau toutai lolotó, palu kula, valu, fua pē mo e si'i kau ukú pea nau toki 'alu atu 'o fakatau atu pē ko e hā e totongi ma'ama'a 'e fakatau he Pule'angá. Faka'ofa. Ko hai ia 'e lele ika ta'ané pea ta'e'alu 'o fakatau ika ai kae faka'ofa pē kau uku mo e ki'i kau toutai ko 'enau ma'u'anga mo'uí ia 'i he 'aho kotoa pē Sea. Pea 'oku nau hanga 'enautolu 'o fai e fo'i ngāue ko ení mei Sanuali ia ki Tīsema. Mahino pē tokoni 'a e Pule'angá ia ka 'oku 'i ai pē taimi fakangatangata ia Sea 'i he KOVITI-19. Ko e kole ia ko ení Sea ki he 'Eiki Minisitā Ngoue pea mo e Toutaí ke nau hanga mu'a 'o fakatokanga'i. Ko e lele holo 'a e ngaahi fakatau ika 'a e Pule'angá ia 'oku 'oho e kakaí ia ki ai he 'oku nau fie kai e palu kulá kae fēfē ai e ki'i tu'unga mātu'a ko 'enau ma'u'anga mo'uí eni ko e ō ki tahi 'i Sanuali.

Fokotu'u fakahoko tatau pē tokoni Pule'angá ki he toutaí ki he ngoue

Pea ko u tui Sea ko e me'a tatau pē ia Sea ko u fokotu'u atu ki he ngōué. Ko e palau houa ko eni 'oku fakahokó Sea 'oku fakataumu'a ki he ngaahi toutu'u. Fēfē ngaahi me'a fakataautahá pea kapau 'e fai 'a e fo'i polokalama ko ení ki ha ki'i fakatau e manioke ha ki'i kau ngoue 'oku nau tō pē 'eka 'e taha 'eka 'e ua 'i he fo'i *scheme* tatau pē ko eni 'oku fai ko ē ki he toutaí. Fakatau mai he pa'anga 'e 20 pē 25 pea tuku atu 'i he pa'anga 'e 10 pē 15 te ne hanga 'o tokonia. Ko e COVID-19 'oku 'ikai ke to e lava tokolahi ia fa'ahinga ko ení 'o 'ave 'enau ngaahi ngoué ki muli. Pea ko u tui Sea ko e ngaahi me'a eni 'oku tonu ke fakakaukau'i he Pule'angá 'o hangē ko 'eku fokotu'u ko ē 'anenaí Sea 'eku hoha'a ki he nō. Na'a lava 'o ki'i fakalōlōa ange mu'a e taimi tanu halá kae to'o mai ha sēniti ke tokoni ki heni. Ko e toutai pea mo e ngoue Sea.

Kole ki he Pule'angá ha tokoni ki he ngaahi uafu ne maumau'i he saikolone ko Tino

Ko e faka'amu pē Sea 'oku 'i ai e ki'i uafu 'i 'Ovaka na'e maumau'i 'e he saikolone ko Tinó ke toki fai pē ha sio ki ai 'a e 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahí. Ko e hala pule'anga ia Sea e ki'i

kāinga ko eni pea mei motu ‘i ‘Otea pea mo ‘Ovaka. ‘Oku nau tatali mai pē Sea ko e hā ha tokoni pea mei he Pule'angá. Sea fakamālō atu he ma’u faingamālié.

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i me’a mai e ‘Eiki Minisitā Toutaí.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Io fakamolemole pē Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ho toki taimi totonú ena.

Kole ke tokangaekina uafu Ofu he Fakafofonga Vava’u 14

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Ikai ko ha fakatonutonu Sea ko u tu’u pē koe’uhí ko u fakatokanga’i e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 14 ‘o Vava’ú. Fakafofonga Fika 14 nau mei pehē te ke ‘ai mo ‘emau uafú. Ko ‘Ovaka mahalo ko e uafu eni ‘e fiha ‘o ‘Ovaka. Mautolu te’eki ...

<002>

Taimi: 1430-1435

‘Eiki Minisitā Ngoue: ...Te’eki ai ke tu’u ha uafu ia ‘i motu, kā ‘oku ‘i he vāhenga foki ‘o e Feitu’u na kaikehe mahalo pē ‘oku pehē pē he Feitu’u na ia ‘oku ou nofo ‘i motu pea te u tokanga ki ai ko e Feitu’u na ‘oku totonu ke ke tokanga ki he me’a ko ia he ‘oku tokanga mai ‘a e kāinga mei motu.

Tali Pule’anga ke tokangaekina mo e kau toutai ika ‘i Ha’apai

Kaikehe ‘Eiki Sea ‘oku ‘ohake ‘a e me’a ko eni he ko ‘anepō tā ange ‘a e tokotaha Fakafofonga mālōlō na’e ‘i he Fale Alea ko eni ‘Eiki Sea ‘ikai ke u lau hingoa ‘a e hingoa ‘a e tokotaha ko eni na’a pehē ‘oku fiehā ‘a e tokotaha ko eni tā ange ‘o talanoa ange ‘a e me’a ko eni ‘oku mo’oni ‘oku ‘ikai ke pehē ke ‘oku holo ‘a e fakatau ‘a e fanga ki’i ika iiki pea ‘oku mau fakatokanga’i leva ‘e he tafa’aki ko ia he ‘oku ‘i ai hono mo’oni kā ko e me’a ko ē ko e ‘uhinga ‘e nofo pē ‘a e Pule’anga ‘o fakatokanga’i ko e ngaahi pisinisi lalahi ‘a ia ‘oku ma’u ai ‘a e me’a lahi taha ko ē ‘a e Pule’anga ‘a ia ko e ‘ū vaka ‘oku ‘osi laiseni mo lēsisita ko ia ko ē na’e fai ko ē ngāue ki ai ‘Eiki Sea. Pea ‘anenai ‘etau tuku ko ē ‘anenai ‘oku feinga ki he *CEO* sai pē ko e *CEO* ko eni ‘oku fanongo mai pē he letiō ‘o ma talanoa ki he me’a ko eni ‘io pea ‘oku tui ‘a e *CEO* ‘oku totonu leva ke fai ha tokangaekina ki Ha’apai koe’uhī pea ‘ikai ke ngata ai pē mo Vava’u Sea koe’uhī ‘oku lolotonga lele atu pē mo e me’a ia ‘i Vava’u ‘a ia na’e to e mahino mai ko e toni ‘e tolu na’e ‘ave ki Vava’u ‘Eiki Sea hanga atu eni ki Ha’apai.

‘A ia hangē ko e me’a na’a ku lave ki ai he ‘aho ‘aneafi ‘Eiki Sea na’e toumu’a fai ‘emautolu ia he’emau tafa’aki ‘a e potungāue ‘a e fakaukau ko eni ‘a e me’a ‘oku ‘ohake ‘e he kau Fakafofonga ‘o mau tōmu’a ‘emau kole ki he Kapineti pea tali mei ai ‘a e 5 kilu ki he toutai pea 6 kilu ki he Potungāue Ngoue kā kuo pau ke mou vakai’i pē ‘i loto ‘i ho’omou Patiseti ‘ū pa’anga ki he folau mo e me’a kotoa tuku kātoa, hangataha kotoa ki he polokalama ko eni ‘a ē ‘oku lolotonga hoko he taimi ni ko e *COVID-19* pea mo e tō mai ko ē ‘a Hāloti to e kovi ange ‘Eiki Sea.

Pea ‘oku ‘osi fai ‘a e fakaukau ia ke ko ‘emau tali pē eni Hou’eiki ke tali ‘a e pa’anga ko eni ‘oku kau ai ko ē ‘a e *cluster* ki he *food* pea mo e fekau’aki mo e silini ke ‘omai ma’a e Potungāue Mo’ui ke lava ‘o tokonia’aki pea ko e me’a pē ‘oku ou fie fakamanatu atu kau Fakafofonga pea mo e kakai ‘o e fonua he’ikai ke pehē pē ‘etau fonofononga atu he’ikai pē ke ma’u e pa’anga ia he Pule’anga ke kumi’aki pē ke fakapa’anga’aki e ika kā ko e ki’i taimi faingata’a ko ē he taimi ni ‘oku totonu pē ke tau mateuteu ke tau fāngota pē hūfanga he fakatapu pea ke fafanga hotau kāinga mo hotau ngaahi feitu’u ko ē ‘a ia ‘oku me’a ai ‘a e kakai fakalukufua ‘o e fonua he’ikai ke tau fonofononga pē pea ‘oku tau fanongo kotoa pē lolotonga faingata’a’ia fakapa’anga ‘a e Pule’anga kā ko e sēniti ko ē ‘oku malava ‘o ma’u mai mo e ngaahi tokoni mei muli ‘a eni ko eni ‘e malava ke fakakaukau’i kā ‘oku ‘io ‘e Fakafofonga Fika 14 kae ‘uma’ā ‘a e Fakafofonga Fika 4 te mau kamata mei Ha’apai ‘a hono to’o’i mai ‘a e ki’i fāngota ko eni ‘a Ha’apai Fakafofonga Ha’apai ‘oua temo fa’a hanu he Fale ni ‘e fai e ngāue ia.

Mo’ale Finau: Fakatonutonu atu Sea. Sea ko e ‘uhinga ‘eku fakatonutonu he ‘oku lea mahu’inga eni e hanu.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Fakamolemole

Mo’ale Finau: ‘Oku ‘ikai ke fai ha hanu Sea ko e ‘oatu pē le’o e kāinga ‘Eiki Minisitā ‘oua te ke to e ‘ai lea hanu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā sai e lāunga, faka’apa’apa ki he Fakafofonga Ha’apai

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Oua ‘e lāunga he ko eni ‘e fai pē ‘a e fatongia ‘a e Pule’anga

Mo’ale Finau: To e to’o mo e lāunga

Sea Kōmiti Kakato: Mālō kuo u lave’i kuo mau ho’o me’a

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Io ‘oua ‘e hā ha fo’i lea te u, pe’i ‘ai maipē ha fo’i lea te u ngāue’aki ko e ‘uhinga ke tō lelei ki he Feitu’u na

Mo’ale Finau: ‘Ai mai pē ko e fakahoko mai he kāinga ke ‘oange pē ‘enau totonu ke nau si’i ‘inasi ai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Io mālō, ‘ikai ke u to e ...Sea kā ko ena ‘oku me’a mai he Fakafofonga mei Ha’apai pea kuo pau leva ke fakatau tuku e ‘ai totonu ia he ‘oku ‘ikai ke mahino ia pē ‘oku pau ‘oku pau pē ke fai e fatongia ‘o e Pule’anga he ko e Pule’anga ‘a e kakai. Mālō ‘Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: ‘Osi ho’o taimi ‘Eiki Minisitā, me’a mai ‘Eiki Minisitā Mo’ui ‘osi pea me’a mai e ‘Eiki Nōpele Ha’apai.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Tapu atu ‘Eiki Sea tapu ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga tapu mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Nōpele, Hou’eiki ‘o e Kapineti kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. ‘Eiki Sea ko u ‘uluaki fakamālō’ia e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘i hono tuku

mai ‘a e Fakamatala pa’anga ko eni pea mo e ...

<007>

Taimi: 1435-1440

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ...Taumu’a fisifisimu’a ko Sihova ko hoku tali tau’anga. Ko Sihova ko hoku tali tau’anga fakamālō atu he ngaahi ngāue kotoa pē ‘Eiki Minisitā pea mo hono ‘omai ‘a e COVID-19 ko e kaveinga mahu’inga taha ia ‘o e Patiseti ko eni pea ko e totonu taha pē ia. ‘Eiki Sea te u ki’i lave atu ki he ngaahi *issues* na’e ‘ohake ko hono ‘uhinga ko e fakaiiki ‘o e Patiseti ‘a e Potungāue Mo’ui te u toki lave atu au ki ai ‘i he taimi totonu.

Ko e ‘uluaki ko e talanoa ko ia ki he tu’unga hotau fonua ni mo e mateuteu. ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ia hono tāpuni ‘a e kau’āfonua ‘o e fonua ko Tonga. Ko hono ‘uhinga ke malu mo hao ‘a e kakai, taimi na’e siofi ai eni ‘a e tūkunga hotau ki’i fonua ni mo e ngaahi tūkunga ‘a ‘etau Potungāue Mo’ui mo hotau fonua ni ko e ki’i fonua langalanga hake na’e laumālie lelei ai ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga pea mo e Kapineti ke fakahoko ‘a e tu’utu’uni ko eni ko e hao taha pē ia ki he ki’i fonua ni. ‘I hono siofi ko ia ‘a e ngaahi tūkunga lalahi ‘e fā kapau ‘e hoko mai ‘a e fokoutua ko eni ki hotau ki’i fonua ni ko e tūkunga fika 4 ko e kovi tahā ia ‘o kapau he ‘ikai ke nga’unu ‘a e Pule’anga ‘o tāpuni ‘a e kau’āfonua, ‘o kapau ‘e ‘ikai ke nga’unu ‘a e Pule’anga ‘o ‘omai fakalukufua ‘a e ngaahi ivi ngāue ‘o e ngaahi kautaha mo e ngaahi potungāue kotoa ‘a e Pule’anga. ‘Eiki Sea ‘i hono tānaki kotoa ‘a e ngaahi ivi fakalukufua ko eni ko e Taumalu’i Fonua ‘a Tonga ‘oku nau malu’i ‘a e potu tahi kotoa ‘o Tonga pea to e tokoni atu ki ai ‘i he siofi.

Lord Tu’iha’angana: Sea kātaki ki’i fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io me’a mai

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato fakamālō pē ki he ‘Eiki Minisitā Mo’ui he me’a mai pea ‘oku ‘oatu ‘a e faka’apa’apa ‘i he fakahoko fatongia ‘oku ke fakahoko kae ‘uma’ā ‘a e CEO mo e kau ngāue ‘a e Potungāue Mo’ui, kā ko e fakamatala Sea kapau ‘oku ‘i ai ha me’a fo’ou pea ‘omai ko e fakamatala ko ē kuo toutou mo liliu kuo tau ma’u lotu ‘etautolu mei he kamata e hisitōlia ‘o e me’a ko ia ‘Eiki Minisitā Mo’ui. Ko e me’a ‘oku tau fie fanongo ki ai he taimi ni pea mo ‘etau Fakamatala ‘a e Patiseti mo e polokalama ko e me’a ia ‘oku tau tokanga ki ai he ko e ngaahi... ‘osi ma’u lotu kotoa ‘a e fakamatala ko ē pea na’e kamata ‘a e Fale Alea ko e fakamatala tu’o fiha ē e me’a tatau pē kamata mei he makatu’unga. ‘Oku ou tui ‘e mahu’inga ange ko e hā ‘a e fakamuimui taha he taimi ni ‘a e ngāue kuo fai he Potungāue Mo’ui ‘omai ia katau nounou katau afe mai ki he ‘etau ngāue. Faka’apa’apa pē ki he ‘Eiki Minisitā Mo’ui kae ki’i kolosi mai he ‘oku fie me’a mai e kakai ‘o e fonua mo e Fale ni ko e hā e me’a fakamuimui taha ko e puipuitu’a ko ena e kamata e tāpuni e *border* mo e hāfua kuo fuoloa ‘etau mahino ki he kakai pea ‘oku ‘oatu ‘a e fakamālō ki he faifatongia katau ki’i tukutuku mai ka tau folau.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā, *latest* pē

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea

Sea Kōmiti Kakato: Ko u 'oatu pē ke ke me'a faka'apa'apa atu ko e fefine ko e kā 'oku ou lave'i e ngmāue ki'i punipuni mai pe ka tau 'unu mālō.

Tu'unga mateuteu 'i ai Senita Mo'ui 'i Mu'a

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō 'aupito 'Eiki Sea ko e tūkunga ko ia 'o e mateuteu 'i he Senitā 'o e mo'ui 'i Mu'a 'oku 'osi 'i ai hono naunau hono ngaahi mohe'anga pea 'oku 'osi 'i ai pē mo e ngaahi mohe'anga kuo 'omai mei tu'apule'anga pea 'oku 'i heni ko hono 'uhinga ko e teuteu atu 'o kapau 'e tō 'a e fokoutua ko eni 'i Tonga ni. 'A ia ko 'eku fie fakahoko atu pē Sea 'oku fai 'a e ngāue 'a e Potungāue Mo'ui ki he ngaahi tūkunga pea mo e ngaahi tafa'aki kotoa pē 'o 'ene mateuteu 'ikai ke ngata pē foki ai kā ko e ngāue ko ia 'oku fakahoko...

<007>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Minisita Mo'ui : .. 'e he ongo Kōmiti lalahi 'i mala'e vakapuna kae 'uma'a e uafū, 'oku na hanga 'o siofi 'aupito 'a e faka'auliliki 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakataha mo e Potungāue Mo'ui ke kei malu kātoa 'a e ngaahi fakahoko fatongia ko eni.

Poupou ke fakalelei'i hala pule'anga ke fakafaingofua ngāue fekau'aki mo e COVID-19

'I he taimi tatau pē 'Eiki Sea, 'oku ou fie fakahoko atu 'a e poupou 'a e finemotu'a ni ki he ngaahi taumu'a ngāue pē ko e ngaahi 'uuni me'a mahu'inga kuo fakahoko atu 'e he 'Eiki Minisitā 'o e Pa'angá, fekau'aki mo e hala pule'angá. Ko e *issue* ko eni 'o kapau 'e tō 'a e COVID-19 'i Tongá ni, 'oku 'i ai 'a e fatongia 'a e Potungāue Mo'ui 'oku ui ko e *contact tracing* pē ko hono siofi faka'auliliki 'a kinautolu na'a nau vāofi mo ha tokotaha 'oku fokoutua 'i he COVID-19. Pea ko e *contact tracing* ko eni, 'e lele 'a e ngāue 'aho mo e po'uli 'i he ngaahi hala pule'angá, ki ha feitu'u pē 'oku nofo ai 'a e hou'eiki mo e kakai 'o e fonuá.

'I he fakahoko fatongia 'a e finemotu'a ni, 'i he taimi na'a ku a'u atu ai ki he ngaahi feitu'u 'i motu hangē ko ia 'i motu hangē ko ia ko Ha'apai, 'Eua, Niuatoputapú ko e ngaahi halá 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe 'i he fakahoko 'o e fatongiá, 'oku 'ikai ke lelei, pē ko e ngaahi hala ko eni 'oku pelepela, pea luoluo lahi. 'Oku fiema'u ia ke fakalelei. Ka 'i ai ha taimi kuo ma'u ai 'a e *vaccine* pē ko e faito'o ko eni ki he *corona virus*, 'e malava ke fatu ha palani ngāue, ko e huhu malu'i 'o e toko 1 kilu 'o Tongá ni, mei he ongo Niuá, Vava'u, Ha'apai, 'Eua mo Tonga 'eiki. Kuo pau ke fakahoko 'a e ngāue ko eni, pea faka'au atu ia 'i he ngaahi hala, 'oku lava ke a'u 'a e ngāue 'i he founga 'oku vave, *efficient* pea fakahoko 'a e ngaahi fatongia ko eni 'i he taimi 'oku totonu pea mo pau.

'Ikai ke ngata pē ai 'Eiki Sea, 'oku ou poupou lahi ki he kaveinga ko ia 'a e Pule'angá, ki he fiema'u 'a e falé. Ko e fale nofo'angá, 'oku fu'u fiema'u ke malu ke hao ki ai 'a e kakai ke 'oua na'a li'ekina ha taha. He ko e nofo ko ia 'i he fale 'oku 'ikai ke malú, 'oku ne hanga 'e ia 'o 'omai, pea 'oku ne faka'ai'ai 'e ia 'a e tokotaha ko iá, ke to e lahi ange 'ene faingamālie ki ha ngaahi fokoutuá. Pea 'oku ou fiefia 'aupito 'i hono fakahoko 'a e ngāue ko eni, ki he si'i kakai 'oku tu'u lavea ngofua,

mo li'ekiná, ke nau nofo 'i ha fale 'oku malu, nofo e kakai 'oku vaivaí kae 'uma'ā 'a e fānaú 'i he fale 'oku malu, ko e 'uhingá ko e kaha'u kinautolu hotau fonuá éni.

'Ikai ke ngata pē aí, ka ko e ngaahi ngāue ko eni ke paotoloaki 'a e Potungāue Ngoué ...

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Minisitā fakamā'opo'opo mai, 'oku ou lave'i pē 'oku 'i ai pē ho'o vouti te ke toki fakakakato mai ai ho'o me'a mo ho'o ngaahi *corporate plan*. Mālō, ko e 'uhingá kae 'unu 'etau ngāué.

'Eiki Minisita Mo'ui : Mālō 'aupito 'Eiki Sea, pea 'oku 'i ai 'a e poupou atu ki he ngaahi ngāue ki he me'atokoní, kae 'uma'ā foki 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'angá ki he faito'o konatapú. He ko e faito'o konatapú, 'oku ne uesia 'a e sinó fakalūkufua. Pea 'i he'ene pehē, ko e mafatukituki ia 'a e uesiá 'e hoko ki he 'etau fānau hako tupu hotau fonuá ni, 'oku tau fiema'u ke fakahaofi kinautolu, ke nau leleaki'i 'a e ngaahi to'o fatongia hotau fonuá ni 'i he kaha'ú na. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā. Me'a mai 'Eiki Nōpele, ko 'ene lava pē ho'o me'a pea foki leva ki he Fika 1 Tongatapu, pea toki hoko atu ai, kae toki fai ha fakamā'opo'opo mai he 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'u malanga kuo fai hono fakafehu'ia Mālō.

Fakamalanga he mahu'inga 'o e fakapotopoto'i ivi ngāue 'a e fonua

Lord Tu'iha'angana : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'ú na pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakató. Kimu'a ke ma'u 'a e faingamālie ke fai ha fakahoha'a Sea, 'oku ou talamonū atu ki he Feitu'ú na he ma'u ho seá, pea mo e to'ofoho he fatongia 'amanaki ki he toenga 'o ta'u faka-Fale Alea ko eni. Fakatauange pē ke kei fakaivia koe 'e he 'Otua, ke fakahoko lelei e fatongia kuo 'oatu 'a e falala 'a e Falé. Sea, kimu'a ke fai 'eku fakahoha'á, 'oku ou tui hangē pē ko ia kuo 'osi fakahoko mai 'e he Fakama-...

<008>

Taimi: 1445-1450

Lord Tu'iha'angana: ...tala 'a e *Budget Statement* na'e fakahoko mai he Palēmia he ngaahi 'aho atu ko ē, pea mo e kae 'uma'ā e Minisitā Pa'anga pea 'oku fai 'a e faka'apa'apa lahi kiate kināua mahino ko e 'Eiki Sea ko e ongo tangata eni na'e fai hono teu'i ki he mala'e ko eni 'o e me'a ko e tautautefito ki he mala'e me'a ko e pa'anga. Pea ma'u e taukei hangē pē kuo 'ohake kuo 'osi 'ohake 'e he Hou'eiki 'a e maheni ngāue 'i he ngaahi tapa kotoa pē. Pea 'oku pehē pē mo e Hou'eiki Minisitā 'oku nau me'a mai mei taumu'á 'oku nau ma'u e ngaahi taukei mo e ngaahi poto'i ngāue pea 'oku fai e falala ke nau tataki tau ki'i fonua ni. Sea pea ko e motu'a ni ia 'oku ou tui pē au ke 'oange ha faingamālie ki he Pule'anga 'oku tau fili ke nau tataki kitautolu ke fakahoko 'enau ngaahi fakakaukau mo 'enau fokotu'utu'ú.

Pea 'i he taimi tatau pē Sea 'oku ou to e tui pē ki hotau fatongia faka-Konisitūtone 'oku 'omi ma'a kitautolu ko e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga ke 'i ai ha faingamālie ke 'oatu 'etau ngaahi fakakaukau pea hangē pē 'oku fa'a 'ohake he Hou'eiki 'e ni'ihiko e tokoni atu pē ki taumu'a ki he fakahoko fatongia 'oku fai ki hotau fonua he 'oku mole ke mama'o ke 'oatu e ngaahi

fakakaukau ko e to e taumu'a kehe ka ko e taumu'a kotoa pē ki he lelei 'a e ki'i fonua ko eni. Pea 'oku pehē pē 'a e fakamālō ki he ngaahi fakamalanga kuo 'osi 'ohake ko u tui pē te mau 'oatu pē he tēpile ko eni mo e tēpile ko ē e ngaahi fokotu'u fakakaukau ko e tokoni pē ki taumu'a ki he fakalele hotau ki'i fonua tautautefito ki he taimi faingata'a ko eni Sea.

Sea ko e ki'i, 'i ai pē ki'i taumu'a 'oku faka-fokotu'u pē ki he ki'i fakamalanga ko eni te u 'amanaki fai he te u feinga pē ke 'oatu e ki'i malanga fakalukufua pē 'Eiki Sea fekau'aki mo e *Budget Statement* ko eni kuo tuku mai mei he Hou'eiki 'o e Pule'angá. Pea ne fai foki e faingamālie 'o fai e ki'i fakama'ala'ala hili hono huufi e Fale Alea 'o Tonga na'e me'a mai ai 'a e 'Eiki Minisitā mo e kau ngāue 'a e Fale Pa'angá 'o fai e fakama'ala'alá pea ne u fokoutua pē 'o fanongo ki he ngaahi feme'a'aki pea nau mahu'inga'ia he 'ohake he ngaahi feme'a'aki ko eni Sea mahino foki ko e patiseti fe'amokaki eni. Pea na'e mahino foki 'a e fehu'i 'oku tonu ke hā mei he'etau patiseti 'uhinga he 'oku mahino 'oku holo 'a e me'a kotoa pē tautautefito ki he tānaki e ivi e fonuá pea 'oku tonu ke holo pea mo e fakamole 'oku fakahoko he Pule'angá.

Pea na'e 'omi ai he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'a e tali mālie ko ia Sea 'aho ko ia ko e patiseti hotau ki'i fāmili, ko u tui 'oku tatau kotoa pē kitautolu pea mo e konga lahi 'etau fanga ki'i patiseti fakafāmili kuo pau ke tau fakafuofua pē ia ki he me'a 'oku ma'u, me'a ko ē 'oku tau, ivi ko ē, ko e me'a ko ē 'oku tau ma'u 'e fakafuofua ki ai 'etau fakamole, ka 'oku holo, 'e holo 'etau ngaahi fiema'u ke palanisi pē. Ko e natula ia 'etau, 'etau fanga ki'i patiseti fakafāmili. Ka na'e me'a 'a e 'Eiki Minisitā 'o pehē he 'ikai pehē Pule'anga ia. He 'ikai ke pehē Pule'anga ia pea ko e hā hono 'uhinga? Na'e me'a mai e 'Eiki Minisitā ka 'i ai ha fe'amokaki hangē pē ko eni 'oku hoko pea 'oku fai e fakafuofua 'e holo e tānaki. Ko e fatongia ia 'o e Pule'anga kuo pau ke nau kumi 'e nautolu. Kumi 'e nautolu ia ha pa'anga ko e me'a mahu'inga ia 'o e taumu'a 'o e ngāue 'a e Pule'anga ke fakahoko 'aki 'a e sēvesi ki he kakai. Pea ko ia Sea 'a e, pea ko eni kuo tuku mai 'a e ngaahi fokotu'utu'ú, faka'apa'apa lahi ko 'etau Fale Pa'anga fonu he kau Mataotao kakai kuo 'osi teu'i, taukei ngāue fakalotofonua, kau ngāue ki tu'apule'anga pea ko 'enau ngaahi fakafuofua eni pau 'oku nau 'osi fakahoko kakato ki he Pule'anga 'i he ngaahi faka'ilonga mo e ngaahi me'afua ...

<009>

Taimi: 1450-1455

Lord Tu'iha'angana: ... mo e ngaahi fakafuofua faka'ekonōmika kuo 'osi fakahoko pau kuo nau 'osi fakahoko lelei ki he Pule'angá fakatatau mo e tūkunga 'o e fonuá 'i he taimi ní mo māmani. Ka 'i he taimi tatau ko hotau kau taki ko eni fakapolitikalé ko nautolu te nau fakakakató. Ko nautolu te nau tu'utu'uni faka'osi ki hono vahevahe 'o e ivi 'o e fonuá. 'A ia eni 'oku tohi mai ko eni Sea 'omi he fu'u he fakamatala huluhulu ko ē kae 'uma'ā 'a e Lao 'o e polokalama Patiseti Sea. Pea ko ia 'oku fai e fakamālō lahi ki he ngāue ko iá. 'Oku 'ikai ko ha ngāue si'i ia. Ko e ngāue lahi kuo fakahū mai he Pule'angá he 'aho ní.

Pea ne hangē pē Sea ha ki'i kaveinga pē fokotu'u pē ke fakama'unga pē ki ai ki'i fakamalanga nounou mo e ki'i tokoni vaivai 'oku fakahoko atú. 'Oku 'i ai e lea pē Sea ko e fakapotopoto. Lea angamāheni pē eni ia fakapotopoto pea 'oku mahino ko e fo'i 'ulungaanga eni pē ko ha fo'i to'onga mo'ui. Poupou ki ai Sea ne tō folofola 'Ene 'Afió he huufi e Fale Alea 'o Tongá 'ohake e ngaahi

fakamalangá ngaahi kaveinga ne fai ki ai e folofolá. Mahino ‘aupito pē takimu’a ‘a e mahaki faka’auha ko ení pea mo e ako na’e ‘osi ‘ohake. Pea na’e kau ai Sea mo e kupu ko ia he folofolá ‘oku ou faka’uhinga’i he motu’a ni ki he fakapotopotó. Pea na’e ‘omai e fakatātā he tō folofolá he folofolá ki he kau ta’ahine taupo’ou potó. ‘A ia ko e faka’uhinga e motu’a ni ko e fakapotopotó ia ‘a eni ko eni ko e poupou’i ki he fakapotopotó.

Ko hono ua ‘o e poupou ki he ki’i malanga nounou te u faí Sea ko e fakapotopotó pē ko e fo’i to’onga mo’ui ko iá ko homau tala pē ia ‘o mautolu mei Ha’apai. ‘Oku mau fokoutua mo ‘emau tutupu hake ‘amautolu ‘i Ha’apai ‘oku fakanātula pē ‘emau ma’u ‘amautolu pē ko ‘emau ‘ulungaanga ‘aki ‘a e me’a ko e fakapotopotó. Pea ‘oku fakapotopotó pē ‘a Tonga ni kātoa ia ka ko u tui ‘oku makehe ange hono fai ‘o e me’a ko e fakapotopotó ‘e Ha’apai. ‘Uhingá Sea ko u tui ‘oku ‘ikai ke mau fakatokanga’i ia ‘emautolu he ko e ‘uhingá ko e nōmolo pē ia ‘amautolú he ko u tui na’a ko e ‘uhingá ko homau ‘ātakaí. Mau tupu hake he fanga ki’i motu ‘oku iiki pea to e mōvetevete pea ‘oku fakanātula pē ‘emau ma’u ‘a e nātula ko iá. ‘A ia ka ‘ikai ke mau fakatokanga’i ‘emautolu hemau fokotu’u fokoutua ‘i motú ka ko e vakai mei tu’á ‘oku tau fa’a fanongoa pē. Si’i ‘ai ke mou hangē kau Ha’apai ‘o fakapotopotó.

Pea ‘oku pehē ‘a e ki’i fakamalangá Sea hangē pē ko ia na’e ‘osi ‘ohaké ko e vahevahe ē ivi e fonuá. Pea te u ‘oatu ki he, pea ko e mahalo ko e lelei taha eni ‘a e Pule’angá mo e anga ‘enau vakai me’a ki aí he taimi ko iá. Ka ko u tui ‘oku tau taumu’a tatau pē ki he lelei fakalukufua ‘a e fonuá. Pea ko u tui ko e me’a ia te tau kehekehe aí ‘a eni ko ē kuo ‘osi ‘ohake ‘a e me’a ko e *priorities* pē ko e fakahokohoko e fakamahu’inga e me’a ko ē ‘oku, pea ko u tui pē Sea kuo ‘osi fai ho’omou fokotu’utu’u ‘amoutolu. Kae tuku pē mu’a ke ‘oatu ‘emau tokoní na’a ‘aonga atu pē ki he fakahoko fatongia pea ko hono a’u atu pē homau fatongia he Fale ko eni ‘Eiki Sea.

Poupou ki he vahevahe ivi fakapa’anga e Pule’anga he Patiseti

Sea hangē pē ko eni kuo ‘osi ‘ohake ngaahi *priorities* ‘a e Pule’angá. Mahino ‘aupito fika ‘uluaki ‘a e mahaki ‘a e KOVITI-19 pea ‘oku fai e poupou lahi ia ki ai. Ko e hā ‘a e ngāue kuo fakahoko mo e me’a ‘e tafe kātoa ki ai hotau ivi ‘etau pa’angá pē ko e hā, poupou kātoa ki ai. He ‘oku mahino Sea ‘oku ‘ikai ko e mateuteu pē ke fakakakato e ngaahi me’a malu’i mo e hā mo e, ‘a e falemahakí. ‘E fai ia, ‘e a’u ki he tu’unga ‘oku pehē he Minisitā mateuteu. Ka kuo pau ke tau fononga hangē pē ‘oku ‘ohaké ke tau to e vakai ki he fu’u taimi ta’eta’epau ko eni ‘a e mahaki ko ení ...

<002>

Taimi: 1455-1500

Lord Tu’iha’angana: ... Pē ‘e ‘osi ‘a fē kuo pau pē ke to e fai mo e sio he ko ‘emau me’a ia ko ē nau lave ko ē ki ai fakama’u pē mei Ha’apai ki he’emau fakapotopotó ki he’etau fononga pē ‘e ‘osi vave pē ‘e fuoloa ka ‘oku mahino ko e fakapotopotó taha eni te tau fononga ki ai.

Faito’o konatapu Sea poupou fefeka ki ai. Taimi pehe ni fai pē poupou ia fakahoko pē ngaahi fakahoko fatongia ko ia ‘oku fakahoko he Potungāue Polisi pē ko e hā e ngaahi kupu ‘oku nau poupou ki ai he ‘oku tui e motu’a ni Sea ko e taimi ko eni ‘oku fokotu’u e ngaahi Lao fakatu’upakē

mo e ngaahi fakatapatapui ‘oku fekaukau’aki ia mo e tokoni ki he faito’o konatapú. Faitokonia ia. Hā e ki’i ivi ‘a e fonua ‘oku ‘oatu ki ai, tokoni’i ia. Hā e ngaahi va’a fekau’aki kau hake ki ai mo e polisi fakakolo. ‘Oku ‘i ai e ngaahi kautaha pē ko e ngaahi hā ‘oku nau fai e ngaahi fale’i mo e ngaahi me’a pēhē ka kuo hā e pou pou ‘oku fai ki ai pou pou’i ia.

Ako Sea, fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Ako ngaahi palani mo e ngaahi fokotu’utu’u ko eni pea na’e ‘osi pē *lockdown* feinga ke foki e ako he vave tahá. Pou pou fefeka Sea hā e pou pou ‘a e, fakatafe ki ai hotau ivi fai ia. Na’e ‘ohake he Minisitā Pa’anga ‘oku ‘i ai e teu langa ki he ki’i ‘apiako ko e *Side School* ko e talu eni hono, he fehikitakí, fai ia pou pou kakato langa ia he ko e hā pē me’a ia te tau tokoni ai ki he akó hangē ko e laú ‘ikai ke hū hala ha me’a ia. Fai ia. Pea ‘oku tau pou pou ke teke ia pea mo ‘alu ki ai hotau ivi tautautefito ki he taimi ko eni he ‘ikai pē ka ‘osi atu e, ‘a e matafi atu e mahaki ko eni ‘oku, kuo foki hake e ako ki he ngaahi tu’unga he ‘oku mahino ‘a e ki’i ‘apiako ko eni e ngaahi palopalema kehekehe ne hoko tautautefito ki he vahe takai holo ko u tui fakahoko e ngaahi langa ia ko ia ke solova atu e palopalema ko ia.

Ko e *Infrastructure* Sea ko u tui ko e me’a eni ‘oku fai ai e kehekehe pea ko eni ne ‘osi ‘ohake fekau’aki mo e halá. Ki he motu’a ni Sea he ‘oku mahino pē ‘oku fa’o he fo’i, he me’a ko e *Infrastructure* ko e hala ko e uafu ko e mala’e vakapuna mo e ngaahi fale ko eni takimamata mo e ngaahi ‘apiako mo e hā fua, fa’o pē ia ‘i loto. Pea ko u pou pou ‘oku ai e kongá ‘oku ou pou pou ki ai ki he ngaahi fokotu’utu’u ‘oku fai he Pule’angá pea ‘oku ‘i ai e ngaahi kongá ‘oku ou pou pou pē ki ai ka ko u tui ka tuku pē ia ‘i he tautautefito ki he taimi ko eni ki’i mohetolo pē ia ‘e ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u palopalema ia ai.

Fokotu’u ki he Pule’anga mahu’inga ngaahi hala kae puke sēniti koe’uhi ko e tu’u ta’eta’epau e fononga

Hangē ko eni Sea ko e me’a ko u pou pou ki ai ngaahi hala pē ko e ngaahi uafu na’e maumau ‘i he matangi ko eni ko Hālotí. Fakahoko ia Sea fakatātā hangē ko homau hala ko eni ‘i Ha’apai he ‘oku ‘ikai ke uēsia e fefononga’aki ia ko e ki’i hala lahi ia ‘oku taha pē. Fakahoko ia he vave tahá. Fai mo ‘ai ia he ‘oku mahino ‘oku ne uēsia ‘e ia ‘a e fefononga’akí. Hangē ko e uafu ko eni ‘o ‘Eua. ‘Ai ia he ‘oku mahino fiema’u ia ke fai mo tau e ‘ū vaka ki ai, mahalo ‘oku me’a mai e Minisitā mahalo kuo lava ia. Pea ‘oku ai mo ha ngaahi hala ‘oku fu’u fiema’u hangē ko eni ‘oku ‘ohaké hūfanga pē he fakatapú, ngaahi ngoto’umu mo e me’a ka ‘oku fiema’u ke si’i ‘ai ki he fo’i taimi ko eni ‘ai atu mo ia. Pea ko u faka’apa’apa pē Sea ki he Pule’anga ‘oku ai e ngaahi me’a ia ‘oku tonu ke ki’i ta’ofi pē ia he ‘oku mo’oni pē ia mahino pē ia ‘oku nau ‘omai e ngaahi tui faka’ikonōmika ko e fatongia e Pule’anga ke fakahoko e ngaahi ngāue ko ia he taimi ni ke ma’u e ngāue mo’oni pē ia Sea. Ka ki he motu’a ni tui pē ia ‘a e motu’a ni Sea ‘oku mahu’inga ange ke ki’i tatali pē ia kae puke ‘e he Pule’anga ia ‘a e ki’i sēniti ko ia. Pukepuke pē ia. ‘Uhingá ko ‘etau fononga ni ‘atautolu ‘oku ta’epau. Tau fononga tautolu ia mahu’inga pē ke puke e sēniti ia ko ia he kapau ‘e lōloa ‘osi e ta’u ni ‘osi e ta’u...

<009>

Taimi: 1500-1505

Lord Tu’iha’angana: ...Kaha’u ki he motu’a ni Sea ‘oku mahu’inga ange ke puke he Pule’anga ‘a e ki’i sēniti ko ia kae ‘alu hangē pē ko eni ‘oku ataata mai he ngaahi fokotu’utu’u he ‘oku mahino pē ia ka fai ‘a e ngaahi fakaava e *border* mo e hā ka hoko ko ‘ene ma’u pē vailasi mahino kuo tau

lock down pea 'e 'ātunga ai pē 'a e fanga ki'i ngāue'anga, *private sector* mo e hā ko e taimi ia ke tu'u mai e Pule'anga he fanga ki'i sēniti 'oku puke ko ia pea 'e mahu'inga ange ia tau vahevahe vahevahe pē mo e kakai 'o e fonua katau fononga pē fononga pē. Ko 'ene lava 'a e palopalema ko eni Sea 'a eni ko eni 'oku lolotonga tōlalo ai 'a māmāni kātoa a'u ki Tonga ni he ko e mahu'inga ia ko ē he te u fakama'u pē ki he'emau fanga ki'i 'ulungaanga ko ē 'i Ha'apai 'a e pukepuke pē 'a e ki'i me'a 'oku ma'u ke fakapotopoto hono tukuange. He 'ikai ke solova pē pē ko e hā ko e *vaccine* pē ko e faito'o ke *cure* 'a e *COVID* 'i he taimi ni ke ma'u pē ia he 'aho ni pē ko e uike kaha'u pē ko e māhina kaha'u pea tau kake leva 'a e 'ekonōmika, 'ikai kuo pau ke 'osi ia pea te tau fonofononga pē tautolu 'o hangē ha tokotaha ko ē na'e *paralyze* kuo pau ke tau, 'e solova e *COVID-19* ia ka te tau lolotonga tō lalo ko eni kuo pau ke tau feifeinga ke tau tau tu'u, kuo pau ke tau feifeinga ke tau luelue pea tau toki pea 'i ai e ngaahi taimi ia pea tau toki kaka ke tau foki ki he nōmolo Sea. Ko e mahu'inga ia 'oku fiema'u ia ke pukepuke 'a e fanga ki'i sēniti neongo 'a e tokoni mai 'a e ngaahi fonua mo e ngaahi me'a kiate kitautolu kā 'oku mahu'inga ke tau 'uluaki tokoni'i pē 'etautolu tautolu pea tau toki fakafalala ki ai. Sea kole pē mu'a ko e 'uhinga ko ho'o tu'utu'uni ke to e 'omai ha ki'i miniti 'e ua ho mafai ke to e fai ha ki'i faka'osi ka ke faitu'utu'uni ki he taimi Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'iha'angana: Ko u pehē pē au kapau teke mālōlō ko e ka u toki faka'osi atu au

Sea Kōmiti Kakato: 'Io mālō tau ki'i mālōlō

(*Mālōlō ai e Fale*)

<007>

Taimi: 1520-1525

Sātini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea Kōmiti Kakato(Lord Tu'i'āfitu)

Sea Kōmiti Kakato : Faka'osi mai 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana : Mālō 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'ú na kae 'uma'a 'a e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakatō, pea 'oku ou fakamālō he ma'u 'a e faingamālié ke fai atu ai leva 'a e fakakakato 'a e ki'i malangá Sea.

Sea Kōmiti Kakato : fakamolemole Fakafofonga, ki'i faka'ata'atā. Mālō

Lord Tu'iha'angana : Hangē pē na'a ku lave ki ai Sea, ki he fekau'aki mo e *infrastructure*, 'oku hangē pē na'e me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Palēmiá 'aneuhú, pou pou kakato ki ai. He ko e me'a mahu'inga 'a e me'a ko e hala mo e ngaahi poini na'e 'omai ko iá, ta'etoe veiveiua 'a 'etau tui kakato, ki he mahu'inga 'o e ngaahi langa ngāue, kae tautautefito ki he me'a ko e hala, tokoni ki he langa faka'ekonōmika 'a e fonuá. Ka 'oku tui 'a e motu'a ni Sea, 'i he ki'i taimi ko eni, tu'unga lolotonga ko eni 'oku lolotonga 'i ai pē hotau halá he taimi ni, ne kei lahi pē 'a e meleni he tu'unga ko eni lolotonga ko eni 'oku 'iaí, kei lahi pē mo e ngaahi fua 'o tōkangá, ka ko 'etau lava pē ke ki'i pukepuke lelei pē, kae 'oleva ke mahino 'a e to'u mahaki ko eni, pea 'oku tau pou pou kakato, hoko atu 'a e

Pule'angá he fokotu'utu'ú he ko e me'a mahu'inga ia, pea ko e poini pē ia 'oku 'ohake fekau'aki mo e halá Sea.

Tui tonu ke tokoni'i Pule'anga 'a e ongo pisinisi fakatakimamata 'i Hihifo ne uesia

Ko e poini fakamuimui ki he fekau'aki mo e *infrastructure* Sea, pea faka'osí, ko e ngaahi si'i ngāue'anga Takimamata ko eni 'i Vahe Hihifó ne si'i uesia Sea. Ko e motu'a ni 'oku te'eki ai ke u fu'u fa'a lava atu au ki he ngaahi... Ko e 2006 pē 2007 'apē Sea, na'a ku kei fakahoko fatongia ai ko e Sea 'o e Fale Aleá. Ko 'eku 'uluaki lava atu pē ia ki he matātahi 'e taha, 'a ē 'oku ui ko ia ko Liku'alofa, ko e 'uhingá ko e talitali 'o e kau folau mei Siaina na'a nau lava mai 'a'ahi ki he Fale Aleá. 'A ia ko 'eku lava atu ia, pea talu mei ai a'u ki he 'ahó ni, ta'u ia 'e 10 tupu te'eki ke u 'alu. Ka 'i he'eku lave'i ki he ki'i ngāue'anga ko eni Sea, mamata pē 'i he ngaahi tā mo e ngaahi me'a pehē, 'a e fakalalakaka pea mo e tupulekina, pea mo hono *develop* 'e he tokotaha ko eni 'oku 'o'ona 'a e ngāue'anga ko eni. Pea matātahi 'e taha ko Vakaloa, na'a ku toki lava atu au ki ai he ta'u 'e 2 ko eni kuo 'osí, he ki'i me'a fakafāfili na'e fai, pea te lave'i pē Sea 'a e ngaahi 'inivesi nau fai, mahino pē 'oku tupulekina 'a e ngaahi pisinisi ko eni 'a ia na'e uesiá.

Te u lave pē ki he ongo pisinisi ko ia hingoá koe'uhi ko ia pē ne u 'osi lava ki ai Sea, pea 'oku ou tui 'oku fiema'u ke fai ha tokoni 'a e Pule'angá ki heni. Mahino pē ia 'e 'ikai ke ō atu 'a e Pule'angá ia 'o 'oatu 'a e pa'anga tukuhau 'a e kakaí ke langa 'aki he ko e pisinisi fakataautaha ia. Ka 'oku ai 'a e ngaahi tokoni 'e alafai 'e he Pule'angá, ki he ngaahi pisinisi ko eni, hangē ko e kumi ha nō totongi tupu ma'ama'a ke nau si'i nō ai. Pea ka 'ikai Sea, tui 'a e motu'a ni, ko e ngaahi pisinisi eni 'oku totonu ko ē na'e ohake 'anenaí ke *guarantee* 'e he Pule'angá ka nau nō. Ko e 'uhingá Sea, kuo laui ta'u 'enau fakahoko fatongia, pea 'oku mahino 'oku tupulekina. Pea 'oku tonu leva ke faka'ai'ai 'e he Pule'angá ia, pea ka nau ka hū 'o malu'i pē ko e hā hono fakalea ko ia na'e 'ohaké, me'a totonu ia ke fai ai. Ko e 'uhingá he 'oku mahino Sea, ko 'enau to e fakalangalanga ko ia ke nau foki ki he 'enau *normal* pea foki mo e 'ekonōmika ki he tu'unga *normal* ko iá, 'oku mahino te nau lava nautolu 'o tā 'enau nō. Kuo pau, he 'oku mahino kuo tupu 'enau ... tukukehe kapau 'e to e ha'u ha fu'u peau sunami, ka 'oku ou tui, kuo nau ako kinautolu he me'a ko eni, feliliuaki ko eni 'a e 'ea mo e natula e ngaahi ha'aha'a faka-e-natulá he taimi ni, kuo mahino te nau to e langa, mahino 'e to e fefeka ange, pea nau to e tokanga ange ke matu'uaki 'a e ngaahi founa. Ko ia 'a e lave atu Sea.

Ko 'eku faka'osí pē 'a'aku ia, ko 'eku 'ohake pē 'a e poini mahu'inga na'e me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá 'i he fakamatala patisetí.

<008>

Taimi: 1525-1530

Fokotu'u ke fakapotopoto'i he Pule'anga 'a e 'ene pa'anga talifaki

Lord Tu'iha'angana: ... Fai pē lave ki ai fekau'aki mo e *foreign reserve* 'a e Pule'anga pē 'oku taku ko 'etau pa'anga talifaki muli pē ko e hā hono fakalea pea 'oku 'i ai e fo'i me'afua mahu'inga 'oku fa'a 'omai 'aki tautautefito ki he ngaahi lipooti 'oku 'omi mei he Pangikē Pule 'a ē 'oku tau fa'a mahino'i pē ko 'etau *foreign reserve* pē ko e pa'anga talifaki 'oku ne lava 'o tau hū koloa mei muli pē ko e hā e māhina, māhina 'e fiha. Ka 'oku mahino mei he me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga

ko e tu'unga ko eni 'oku 'i ai he taimi fakamuimui tahá ma'u mai 'oku 'i he māhina 'e fitu 'apē ka ko u tui pē 'oku 'i he laini ko ia. Ko e tu'unga fakafiemālie Sea ka holo a'u 'o māhina 'e tolu 'oku kei fakafiemālie pē ki he fakamatala 'oku 'omai pea ka toki tō hifo he māhina 'e tolú 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'etau pa'anga ke lava ke hū mai 'aki e koloa 'a e fonua mei tu'apule'angá 'oku toki 'i ai leva 'a e faka'ilonga 'oku tonu ke hoha'a 'a e Pule'anga. Ka 'i he fu'u taimi pehe ni Sea 'oku lolotonga uēsia fakamāmani lahi ai 'a e 'ikonōmiká 'a māmaní 'a ia 'oku fai pē tokoni ko eni ki he Pule'anga 'oku tonu ke to e fakapotopoto'i mo e pa'anga ko ia.

Fakamanatu mai tō folofola Tu'i ki he mahu'inga e fakapotopoto telia tūkunga e nofo

Māteni Tapueluelu: Sea ki'i tokoni nounou pē kapau 'e laumālie lelei e 'Eiki Nōpele. Me'a pē ko eni kau ki he fakapotopoto mai he Folofola 'a 'Ene 'Afíó Sea ka u ki'i lave nounou atu pē au ia he fo'i kongá folofola ko ia 'oku pehē '**oku fakapotopoto telia e tūkunga e nofó.** Ko e to'o hangatonu ia mei he Folofola ko ē 'a 'Ene 'Afíó fekau'aki mo e fakapotopoto pea 'oku ou poupou pē au ia ki he me'a 'a e 'Eiki Nōpele mālō Sea.

Lord Tu'iha'angana: Sea me'a ange ki he fakafolofola 'a e ki'i fakahoha'á.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, fiemālie pē ke u tokoni atu ...

Lord Tu'iha'angana: Me'a mai pē koe kae to'o pē taimi Sea he ē.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea 'oku ou fakamālō atu ki he Fakafofonga mo e Nōpele ho'o me'á. Ko e me'a ia 'oku ou ha'u ki he Pule'anga ko eni 'o sio ki ai. Na'a ku tokangaekina 'aupito 'aupito fekau'aki pea mo e Folofola 'a 'Ene 'Afíó pea 'oku mo'oni 'aupito 'aupito ia. 'Oku 'i ai e me'a 'e taha hangē ko eni ko e kupu'i folofola ko ē 'oku 'i lotu, te mou fakatokanga'i tokanga 'a e Pule'anga ki he siasi, tokanga ki he Folofola 'a 'Ene 'Afíó pea mālohi leva 'a e fonuá. Ki'i me'a pē ia 'oku ou ki'i tokoni atu ai ki he 'Eiki Nōpelé mo e Fakafofongá tōtōatu mo'oni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tokanga ke fakapotopoto'i ivi fakapa'anga 'a e fonua

Lord Tu'iha'angana: Mālō 'aupito e mai e tokoní. Pea kai kehe ko e me'a, ko e fakahoha'a ia 'a e motu'a ni ha'u ai pē fakapotopoto ki ai ki he 'etau pa'anga ko ia he 'oku mahu'inga pē 'i he tautautefito ki he tu'unga ko eni 'oku 'i ai fakamāmani lahi pea 'e tafe mai pē ia 'o a'u ki Tonga ni ke fakapotopoto'i mo e tu'unga 'oku, he 'ikai ke tau fakafiefiemālie pē 'i he'ene tu'u ko eni māhina 'e fitu faai ki 'olunga ko eni he taimi ni. Pea 'oku mahino, he 'oku mahino Sea ko e ngaahi pa'anga ko eni 'oku ma'u ia mei he lī pa'anga mai hotau kāinga mei muli ko e folau'eve'evá, ko e, tau *export*. Ngaahi hū'anga pa'anga eni ko ē 'oku ne hanga pukepuke 'etau pa'angá, talifaki ko ia muli. Sea, māfana 'aupito, taimi ni lave'i fa'a lele mai fou ki kolo fai e ki'i fakatau he hala Hihifó fou mai he *Western Union* ko ena hanga ki Kolisi Fefiné fa'a fou atu 'i lotu kolo. Tautautefito ki he *weekend* Falaite mo e Tokonaki. Kei kiu pē kakai Sea ki he ma'u mai 'enau sēniti mahino pē ko e ma'u mai 'enau sēniti.

Māfana Sea he ko e ‘uhingá mahino e uēsia ‘e he to’umahaki ko eni e ngaahi fonua lalahi ‘oku nofo ai hotau kāinga Tonga ‘oku tafe mei ai, ‘Amelika, ‘Aositelēlia mo Nu’usila pea neongo ‘oku kamata ke ki’i fakangalokuloku atu ‘a Nu’usila mo ‘Aositelēlia. Pea neongo ‘enau faingata’a’ia Sea ka ‘oku kei laku mai pē e sēniti. Neongo mahalo ‘oku ‘i ai e holo mahalo ko e nōmolo na’e fa’a lī mai kuo vaeua pē taimi ni. Ka ‘oku kei tafe mai pē ka ‘oku mahino ‘e holo. ‘E ‘alu ia ke holo Sea. Takimamatá mate ‘aupito ia. ‘Ikai ke to e tafe mai ha me’a ia ai he taimi ni.

Ko e *export* ‘oku fiema’u ia ke hā e tokoni ‘a e Pule’anga ke pou pou’i, ko e hā e ki’i faingamālie ‘oku kau, kakai ‘oku kei ma’u ha’anau māketi ke nau fai ha *export* pou pou’i ia. Pea na’a ne me’a mai he ‘Eiki Minisitā Leipá ‘oku fai e ngāue ki ai. Pou pou ia, fa’ahinga pou pou ia ‘oku fiema’u he taimi ni ke teke ‘a e ngaahi me’a ko ia Sea ke pukepuke ‘a ‘etau pa’anga ko eni. Hā hono fakapotopotó’i Sea ...

<009>

Taimi: 1530-1535

Lord Tu’iha’angana: ... ta’ota’ofi ‘a e to e hū mai ha me’a mei muli pē ko e hangē pē ko eni ko ha ngaahi ngāue ‘a e Pule’angá. Te u lave pē hangatonu pē kapau ko e, hangē pē ko eni ko e ‘ohaké. ‘Ikai ke u lave au ki he ngaahi me’a ko ē kuo ‘osi fai e feme’a’akí. Kapau ko e ngaahi ngāue ko eni kuo foakí ngaahi *contract* ko eni mo e me’á ko e ‘uluaki ‘alu atu pē milioná ko e ‘omai e me’angāue mei muli? Tonu ke ki’i ta’ota’ofi ia kae pukepuke ‘etau *foreign reserve*. Pea ‘e a’u atu pē ki ha tu’unga Sea ‘etau fonongá ko u tui mahalo kuo ‘osi mea’i pē ia he Pule’angá mo e kau mataotao faka’ekonōmika e Pule’angá ka ko e tokoni atu pē ia. ‘E a’u pē ki ha tu’unga tau fononga atu ko eni tautēfito kapau ko e to’umahakí te ne kei uēsia pē fakamāmani lahi mo e kau ai ‘a Tonga ni. Ko u tui ‘e a’u ki ha tu’unga ‘oku tonu ke hanga he Pule’angá ia ‘o faka-ta’ota’ofi ‘a e hū koloa ko ē mei mulí. Na’e mau fa’a Fale Alea he taimi ko ē ‘a e me’a na’e ui ko e koloa fakai foifo pē ko e *luxury* hangē ko e me’alele. Fakafeta’i na’e ‘osi talamai ki Fale Pa’anga ko e Pule’angá he taimi ni ‘oku nau hanga ‘o ki’i ta’ofi e to e ‘ai me’alele fo’ou ‘i he Patiseti ko eni. Tuku ‘aisi e ngaahi lakanga ‘atā mo e ngaahi, ko e hā mai ia, ko e fakapotopotó ia kau kátoa pē he fakapotopotó.

Pea ‘oku pehē mo ‘eku lave ko ē ki he *foreign reserve* ‘e tui pē ko ‘etau fononga atu ko eni ‘e fa’u ha ngaahi *policy* pē ko ha ngaahi *Regulation* pea a’u ‘o fa’u ha Lao ke tau ta’ota’ofi ‘a e to e hū mai ha ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke fu’u, ka tuku pē he taimi ni ‘e fe’unga pē. Tau pehē hangē ko e me’alele ta’ofi ‘oua to e hū mai ha me’alele ke to e ‘alu ha pa’anga mei he ‘etau *foreign reserve* ki muli. Ka ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku fiema’u ha’ane me’alele fakatau holo pē he ngaahi *car dealer* ko eni lōkoló. Pea ka ‘oku ‘i ai ha ngaahi kalasi kehe ia ‘oku ke fiema’u pea ke talitali kae ‘oleva ke matafi atu e loa ko eni. Pea mo e ngaahi me’a kehe pē fakangofua pē me’a mahu’inga fekau’aki mo e mo’ui he ko e mo’uí ko e toki hū mai pē me’a ‘oku fekau’aki mo e mo’uí. Kae kehe ko e fanga ki’i fakatātā pē pea ko u tui ‘oku mea’i pē he Pule’angá ke pukepuke ‘etau *foreign reserve* kae ‘oua te tau fakafiefiemālie he ‘oku mahino ‘oku holo ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘oku tafe mai ai ‘a e pa’anga mulí ki he fonuá.

Faka’osí pē Sea hangē pē ha ki’i talalotó koā pē ko ha ki’i hā pea ko u fakamālō atu ho’o fa’a tokoni fakalaumālie mai ki he motu’a ni. Ko e tu’unga fakalotú ia ‘oku vaivai ‘ango’ango pea

neongo e tōmohumú ka ‘oku fai pē ketu Sea. Feinga pē ki he lelei tahá. Pea ‘oku pehē ‘a e māfana ko eni Sea ‘a e motu’a ni ki he kaveinga mo e taumu’a ko ē ‘oku tuku mai ‘aki ko ē ‘etau Pule’angá ‘etau Patisetí ko Sīhova ko hoku talitau’angá. Pea ko u tui kuo mahino ki he Hou’eiki toutou ‘ohake pea ‘oku māfana ma’u pē he taimi ‘oku, meimei ko hono fakalea mai pē he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ‘oku ki’i *emotional* ki’i meimei tangi pē ‘oku hā pea ‘oku te tau ongo’i pehē ma’u pē Sea. Pea ‘oku tau falala ko hotau unga’angá pē mo hotau malu’angá ‘a ‘ene taumu’a ko eni fisifisimu’a ko eni ‘oku fokotu’u mai he Pule’angá. **Ko Sīhova ko hoku talitau’angá.** Ka ko u ‘ohake pē au ‘a e fakamanatu pē ki he Falé Sea mei he tafa’aki ‘e tahá hotau falala mo hotau malu’angá ko Sīhova ko hoku talitau’angá. Sīhova tatau pē ko e Sīhova tatau pē ‘oku ne sivi ‘etau fakahoko fatongia. Sīhova pē ko iá na’a mo ‘etau me’a mai ki Fale ni pea tau fuakava ki ai te tau talangofua ki he ‘Ene ‘Afio ko e Tu’i ‘o Tonga, fakahoko hotau fatongia ‘i he totonu mo e mā’oni’oni ‘a e Fale Alea ‘o Tonga. Sīhova tatau pē. Pea ko ia Sea ko e tafa’aki ‘e tahá tau falala kia Sīhova tau unga ki ai he taimi faingata’a ka ko e taimi tafa’aki ‘e tahá houhau ‘aupito ‘a Sīhova ka tau ta’efaitotonu ‘a e fatongia mo e mafai ‘oku ‘omai kia tautolu. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Nōpele. Tukuange e faingamālie ki he, toenga ko eni ko koe ia Tongatapu 1. Mālō. Me’a mai.

Siaosi Pōhiva: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakatō. Tapu pea mo e ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā Kapinetí. Tapu pea mo e Hou’eiki Nōpele kae ‘uma’ā e kaungā Fakafofonga Kakaí ...

<002>

Taimi: 1535-1540

Tokanga ki he lahi e fakafalala ki muli ‘a e pa’anga Patiseti e fonua

Siaosi Pōhiva: ...Mālō e ma’u faingamālie Sea. ‘Oku ou fie fakamālō heni ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘ikai ko ha ngāue faingofua hono fa’u mai he ‘Esitimeti mo ha Patiseti ke ne tataki ha ngāue faka’ekonōmika hala fononga faka’ekonōmika e fonua pehē ‘a e fakamālō kiate kinautolu kotoa pē ‘oku nau kaungā ngāue hono fa’u mai eni mahino ki he motu’a ni ngaahi ta’u ‘e tolu kuohili fou mai he ngaahi līpooti kau Fakafofonga ha’u ai ki he Pule’anga fa’u e ngaahi palani ngāue, hoko ko eni ko e Patiseti ‘oku tau alea’i he ‘aho ni.

Fakamālō atu Minisitā hono ‘omai ‘a e ngaahi fakamatala makatu’unga ki hono fa’u ‘o e Patiseti ko eni. Sea ‘oku ou fiefia lahi ‘i he ki’i tokoni na’a ke fai he pongipongi ni. ‘Oku ou puke ‘a e ki’i fo’i lea ko ena na’a ke ‘omai ko e *living with less* ‘oku pa’ipi lelei pē ia mo e ki’i malanga nounou ko eni ‘oku ‘ai ke u fai. Pē ko hono to e fakalea ‘e taha ko e *living within our needs*. Fakamanatu mai ‘e he Nōpele mei Ha’apai, Tō Folofola ‘a ‘Ene ‘Afio malanga huufi ‘o e Fale Alea ne me’a fekau’aki mo e kau taupo’ou pea kuo u tui ko e langi loloto mo mama’o ‘a ‘Ene ‘Afio he talanoa fakatātā ki he kau taupo’ou pea ‘oku ou loto pē ke u ki’i lave ki ai tuku pē me’a fakalaumālie ia ke toki vete ‘e he kau Faifekau ko e lave atu pē eni ia ‘a e motu’a taumāta’u mei motu.

Ko e fatongia ‘o e kau taupo’ou ‘i he kuonga ko ia ke nau tutu ‘enau maama ko e tali ‘a e ‘Eiki hā’ele ko e fo’i *service* ia ke nau fai. Ko e me’a ko ē na’a ne fakafaikehekehe’i kau taupo’ou vale mo e kau taupo’ou poto na’e ‘i ai ‘a e fa’ahinga ia na’e mahu’inga kia nautolu ke nau ‘ilo ko e hā ‘a e makatu’unga ‘e lava ai ‘o fakahoko lelei ‘enau sēvesi ‘a ia ko e lolo na’a nau mateuteu ki ai.

Pea 'oku pehē 'eku to' o mai 'a e ki' i talanoa ko ia ke ne huluhulu Sea fakataha mo e tataki na' a ke fai *living with less* 'a e ki' i lea nounou ko eni.

Ko e anga maheni 'o e fa' u Patiseti 'oku tau fola mai 'etau fiema' u 'o ' omai 'o fakamahu' inga' i pea tau toki fakasio holo ha tuliki ke tātānaki mai mei ai ke lava 'o fakapa' anga. Ko e tui 'a e motu' a ni Sea kae 'uma' ā 'a Hou' eiki he 'ikai ke tau lava 'o ngāue' aki 'a e fakakaukau mo e founga angamaheni *mindset* ke tau hanga 'o tēkolo' i' aki ha palopalema ha *issue* hangē ko e *COVID* pea tau 'amanaki ki ha ola 'oku tu' uloa *sustainable*. Ko e to' u mahaki ko eni ko e *COVID* ko eni pē 'e a' u mai pē 'ikai kuo pau ke uesia hotau fonua ni, pea ko e me' a eni ia 'oku tātaaitaha 'ene hoko 'o lau senituli totonu ke tau fakakaukau lelei ko e hā nai hono 'uhinga na' e 'ikai ke ta' eta' e' uHINGA e hoko e me' a ko eni. 'Oku 'i ai hono 'uhinga mo hono makatu' unga. 'Oku tau kei sio pē ki he *COVID* ko e palopalema kae 'ikai ke tau sio ki ai ko e tāpuaki mo ha faingamālie. Ko e fa' ahinga fakakaukau ia ke tau hanga 'o tēkolo' i' aki eni ko e *opportunity* kapau te tau sio' aki 'a e fa' ahinga fakakaukau ko ia 'e kehe 'etau vakai ki he Patiseti ko eni.

Ko e Patiseti ko e me' angāue faka' ekonōmika ia 'oku ngāue' aki 'e kitautolu ko e kau ma' u mafai mo fakatonutonu mo pule' i' aki 'a e hala fononga faka' ekonōmika 'o e fonua. Pea koe' uhī ko e me' angāue 'a kitautolu ko e me' angāue faka- politikale ia...

<007>

Taimi: 1540-1545

Siaosi Pohiva : .. pea 'oku totonu ke tau fakapotopoto 'aki, hono pule' i, mo hono tufotufa, ke taau ke 'ata kitu' a 'etau fai fatongia 'i he patiseti ko eni. Na' e lave 'aneuhu 'a e kau fakamalanga ni' ihi ko e mamahi. Hangehangē 'oku 'ikai ke vahe taau 'a e anga hono tufotufa 'a e monū' ia 'i he tanu halá. 'Oku fehu' ia 'a e pule lelei, 'i he founga 'oku fakahoko' aki 'a e fatongia ko ia. Hangē na' e uluaki 'ilo' i pē 'a e fa' ahinga ia na' e teuteu ke nau ma' u 'a e meá pea 'enisinia' i fakatatau ki ai. Ko e me' angāue mahu' inga 'aupito 'a eni 'oku tau alea' i hotau Falé Sea. Ke tau sio' aki ha matasio fo' ou, na' a ko e taimi pē eni ia ke ki' i *reset* ai. Kapau te mou vakai ki he patiseti, *budget statement*, peesi 55. Ko e pa' anga ko ē 'oku tānaki ko ē 'e he fonuá, 'esitimetí 2020/2021, fakafuofua ki he 512.9 miliona, holo' aki ia 'e peseti 'e 11 mei he ta' u kuo 'osi. Ko e 236.7 miliona mei ai, ko e totongi tukuhau. Ko e 247.9, ko e me' a' ofa ia kakai pea mei muli. Ko e 'uhinga 'eku fakatalanoa ki he fakakaukau fo' ou Sea, ko e ngaahi talanoa ko ia 'oku tau fanongoa 'i he ngaahi 'aho si' i ko eni 'etau kamata maí, ko e talanoa ai pē ko e sio ki muli. Tau hanga ki muli, kole tokoni ki muli. Ko e fē ha taimi te tau lava 'o tu' u ve' e ua.

Manatu Sea ki he' eku kei tupu haké, ki' i talanoa fakahua pē. Fa' a kole toki mei he kaungā' apí. Ko e Tokonaki lele atu 'o kole, Tokonaki lele atu 'o kole. Faifai atu kuo kaila mai 'a e motu' a, ko e 'aho ko e kole toki, ko e 'aho kole toki, ko e fē ha taimi 'e ma' u ai ha' amou toki? Sea, kapau te tau muimui' i e hala fononga mai ko eni 'etau patiseti he ta' u 'e uangofulu ko eni kuo 'osi, meimei ko e peseti 'e 30 ki he 40, ko 'etau fakaongoongo ko e tokoni mei muli. Pea 'oku sai pē ia, 'oku 'i ai 'a e ngaahi taumu' a fakamāmani lahi ia, 'oku fai mai ai 'a e tokoní. Ka 'oku 'ikai ko ha me' a ia ke tau nofo ai pē kitautolu ia 'o hanga ki muli he taimi kotoa pē, ke tāpuni 'aki 'etau tōnounou. Ko 'etau nofo faka' apí hotau ngaahi fāmilí, ko 'ete kole kole kole pea 'ai pē mo te mā he kole ki he kaungā' apí. Sea, hangē 'oku 'ikai ke tau mā tautolu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea ka u ki'i fehu'i mu'a Sea.

Siaosi Pohiva : Ko e patiseti pē eni Sea 'oku talatalanoa ai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Ki'i fehu'i pē Sea kātaki. Tapu mo e Feitu'ú na Sea, Sea ko e fehu'i pē kuo 'osi ma'u nai 'e he Fakafofongá na'e 'osi 'i ai ha ta'u na'e te'eki ke fai ha nō pē ko ha kole pa'anga, ki he patiseti ko ia 'a e fonuá? Ko e fehu'i ia Sea.

Siaosi Pōhiva : Mālō. Sea ko e me'a ia 'a e kau Minisitā Pa'anga he ngaahi ta'u ko iá, ka ko e ta'u ko eni 'e uangofulu ko eni kuo 'osí, Sea, 'oku 'i ai e tokoni mei muli, 'oku 'omai ki he fonuá ni. Pē ko e nō pē ko e tokoni mai pē 'a ha ngaahi kautaha mei muli, 'Oku hangē 'oku tau nofo pē tautolu 'o fakafalala ki muli. Fakatokanga'i ange peesi 55. Ko e tokoni mei muli ko e 247.9 miliona. Ko e ki'i tukuhaú ko hotau ivi fakapa'angá ko e 236.7 miliona. Fēfē 'etau ongo'í, tokoni mo ha'u 'a e kakai ia mei muli 'o tokoni'i kitautolu he taimi kotoa pē. ...

<008>

Taimi: 1545-1550

Siaosi Pōhiva: Ko u tui 'oku totonu ke tau fakakaukau lelei ki he 'etau patiseti ko eni. Mahu'inga 'aupito ke tau *live with* ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu pē kātaki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ko e fakatonutonu ē. Sai pē 'oku kei lahi pē ho taimi.

Tali Pule'anga ko e 'u fakamole lahi ko ē ngaahi fakalalakala ia ki he fonua

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ko e vaeua 'o e patiseti he ta'u kotoa pē, ko e tokoni mei muli 'o hangē ko e me'a ko eni 'oku me'a mai 'aki he Fakafofongá. Ko hotau ivi fakapa'anga 'a ia ko hono to e fakalea 'e taha ko hotau ivi fakapa'anga ki he ngaahi fakamole ko ē na'e fai mai he ta'u 'e uofulu ko eni na'e 'uhinga ki ai e Fakafofonga ko e vaeua pē. Ko e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga Sea 'oku kau ai 'a e ngaahi fakalalakala kotoa e fonua kau ai e hala, kau ai e 'ū fale fakapule'anga. Kau ai e māketi, kau ai e mala'e vakapuna. Kau ai e uafu, kātoa kātoa e 'ū fakamole lalahi ko e tokoni mei muli. Kapau te tau fai 'aki e *principle* ko eni 'oku malanga'i he Fakafofonga to'o 'aupito e uafu ia 'a e uafu ia ko eni ko ē Kuini Sālote mo e Uafu Taufā'ahau he taimi ni. 'A ia 'oku tau kei uafu tanu holo pē he taimi ni. Ko e mala'e vakapuna mahalo ko e *Y-12* pē 'e lava tō ai. Ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia Sea ko e *principle* ko ē 'oku ne malanga'i mai he taimi ni 'oku fehanganagai 'aupito 'aupito ia mo e fakalalakala hotau fonua. Kapau te tau faka'ikai'i pea to'o 'a e vaeua 'o e patiseti 'i he tokoni mei muli faka'ofa 'aupito 'aupito 'aupito ange 'a Tonga ni 'i he fakakaukau 'oku mahino pē ka au 'a e fakakaukau ia 'oku ne malanga'i Sea ka ko 'eku poini 'a'aku ia mahu'inga 'aupito e ngaahi ta'u kuo hili 'a e tokoni pea ko e 'uhinga ia e fakalalakala 'a e fonua ni 'o tau a'u mai ai ki he 'aho ni mālō.

Taukave totonu ke fakakaukau ke tu'u ve'eua 'a Tonga ke mafua 'ene Patiseti

Siaosi Pōhiva: Mālō 'aupito Sea fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā 'a e tokoni. 'Oku mahino pē ia 'oku lahi e ngaahi tokoni pea mei muli ka 'oku 'ikai ko ha makatu'unga ia ke tau nofo ai pē

tautolu ‘o talitali tokoni ‘ata’atā pē ta’efakakaukau’i ha me’a ke tau lava ai ‘o tu’u ve’eua.
Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga.

Taukave Pule’anga ko e me’a fakamamani lahi e ngaahi nima tokoni mei muli

Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e fakatonutonu ‘Eiki Sea ko e pehē ‘oku nofo pē koā ‘a e Pule’anga ia ‘oku ‘ikai ke to e fai ha’anau ngāue ko e talitali pē ki he tokoni mei muli ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea, ko e māmani ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fonua ia ‘oku mo’ui ‘iate ia pē. Kuo fakamāmani lahi e me’a kotoa pē ia pea ‘oku ‘ikai ko Tonga ‘ata’atā pē ia ‘Eiki Sea kapau na’e ‘ikai ke ala mai e ngaahi nima tokoni ko eni ki he Pasifiki mo e ngaahi fonua ‘oku masivesiva angé, faka’ofa lahi ia ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai e ivi ia ‘oku ‘omai he Konisitūtone pea mo e Laó ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea mo e Pule’anga ke nau ngāue’aki. Ko e hā? Tukahau, hiki e tukuhau. Ko hai ‘e hilifaki ai ‘Eiki Sea? Ko e uma ia ‘o e kakai, ko e ngaahi ‘aho ni ia ko u hanga ‘o tukuange atu mo fakangofua atu ngaahi tukuhau kehekehe. Ko e hā hono ‘uhinga? Ke tokoni’i e kakai ki he langa faka’ikonōmika ko eni ‘i he taimi ‘o e COVID-19. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe Fakafofonga.

Tokanga ki he holo peseti 1.6 ‘a e fakamole

Siaosi Pōhiva: Mālō ‘a e tokoní, ‘oku mahino pē ia ko e me’a fakamāmani lahi ‘a e me’a ko e tokoni. Ko e tukuhau ko eni ‘oku tātaki he ta’u ni pa’anga ‘e 512.9 miliona. Fakakātoa e silini hū mai ko e tukuhau ko e 236.7 miliona holo ‘aki eni e pēseti, ‘a e pa’anga hū mai ‘a e pēseti ‘e 11 mei he ta’u kuo ‘osi. Ko e holo ko ē ‘a e ‘esitimetí ko ē ki he fakamole pēseti pē ‘e 1.6, ko e me’a ia ‘oku ou loto ke taki mai ki ai e tokanga Sea. Me’a ní ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o feilaulau, mahino ‘oku holo lahi ‘aupito ‘a e tātaki pa’anga pea ko e talanoa mai ‘oku fakapōpō’uli e kaha’u faka’ekonōmika e fonua pea ko e mo’oni ia.

Tokanga ki he teu fakalele he Pule’anga ‘ene kautaha vakapuna

Ko hono ua Sea e ki’i me’a ‘oku ou tokanga ki ai hangē ko e me’a pē ko ia na’e me’a ki ai hoku kaungā Fakafofongá, Fakafofonga Nōpele ‘o Ha’apai ‘a e mahu’inga e fakapotopoto. Lolotonga ‘etau faingata’a’ia fakapa’anga kuo tu’u atu e Pule’anga ia ke fakatau mai e *Royal* ke fakalele ‘enau kautaha vakapuna. ‘Oku ‘ikai ko ha taimi totonu eni ia ke fai e ngāue ko ia, taimi eni ‘oku tō lalo faka’ekonōmika ai ‘a māmani tau ō tautolu ‘o kole mai e kavengá lolotonga ‘oku fakalele lelei pē matāpule ...

<009>

Taimi: 1550-1555

Siaosi Pōhiva: ... ongo kautaha vakapuna ...

Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea ki’i fakatonutonu e ...

Siaosi Pōhiva: Tānaki mai pē.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakafofongá.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu ē Fakafofonga.

Fakatonutonu Pule’anga toki tokonia pe Pule’anga ha sekitoa taautaha koe’uhi pe ko e fonua

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Foki mai pē ki he’etau ‘Esitimetí he ko e ngaahi faingata’a he ‘ū sekitoa ko ení, sekitoa ko ení ko e sekitoa ‘oku fakalele taautaha. ‘Oku toki ala pē Pule’angá ‘o tokoni ke fai ha ngāue ko e ‘uhingá ko e fonuá ‘Eiki Sea. Kapau na’e faka’ofa’ofa pē ia he ‘ikai ke ala e Pule’angá ia ki ai. Mālō.

Siaosi Pōhiva: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Siaosi Pōhiva: Na’e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpelé ki he fakatau me’alelé. Ko e mo’oni ia Sea. Sea ko u lele mai he pongipongi Mōnité ngaahi fanga fu’u *TV* ko eni ‘oku *TV* ‘e fitu. Mahalo ‘oku 3000 ki he taha. Fe’unga ia mo e pa’anga ‘e 21,000. Ko fē fakapotopotó Sea ?

Māteni Tapueluelu: Sea ka u ki’i tokoni pē mu’a ki he’eku kaungā Fakafofonga ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io.

Māteni Tapueluelu: Kapau ‘e laumālie lelei pē.

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i tokoni ē Fakafofonga.

Fokotu’u ne tonu ke malu’i he Pule’anga nō ‘a e kautaha vakapuna

Māteni Tapueluelu: Sea ko e ki’i tokoni ko e ‘uhingá ‘oku pehé ni. ‘Oku mo’oni foki e Fakafofongá. Ko e ‘uhingá fekau’aki mo e vakapuná pea neongo pē ‘oku ‘ikai ke tohi’i mahino ka ko e poiní Sea ka ‘i ai leva ha sekitoa pau ‘oku ‘aonga ki he fonuá hangē ko e *transportation*. Ko u pehé ko e me’a ia na’e tonu ke tukuange ke malu’i he Pule’angá ‘enau nō ka ‘oku ‘ikai ke si’i ‘oange ia ke malu’i ‘ene nō. ‘Oku hangē ‘oku si’i fakapekia fakapotó ki’i kautaha ko iá.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Māteni Tapueluelu: Kae ‘oange ia ki he kautaha tanu halá.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Fakatonutonu. Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kōle atu ke mou nofo pē he ‘Esitimetí. Ko e ngaahi tu’utu’uni ko ē ‘a e Pule’angá ha ngāue ke fakahoko ‘oku ‘i he mafai ia ‘o e Kapinetí. Pea ‘oku kei fai e ngāue ki ai ke tokoni’i e sekitoa ko ení ‘Eiki Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mo’oni ia. Me’a mai koe Fakafofonga.

Taukave’i ko e hala ‘oku ‘ikai ko ha fiema’u vivili

Siaosi Pōhiva: Mālō. Fiema’u vivili e fonuá Sea. Tau fanongoa e fo’i lea ko ia ‘oku fakahoko mai ngaahi malanga ko ení. Ko e hā e fiema’u vivili? Fakamatala’i he kau ‘ekonōmiká ko e *needs* fakafaikehekehe’i mei he *demands*. Fiefia he fakamalanga mai ‘a e Minisitā Pa’anga ‘aneafi ‘osi e ‘a’ahi ‘a e Palēmiá ‘i he kamata’anga ‘o e ta’u ‘oku ‘asi mai e ngaahi fiema’u vivili. Ko e hala, ko e vai ‘oku fiema’u e vai. Faka’ofo’ofa e vaí ia. Ko e fiema’u vivili e vaí ia. ‘Oku ‘ikai ko ha fiema’u vivili e halá ia. ‘Oku ‘i ai e ki’i fāmili hoku vāhengá na’e ngāue tīliva e ki’i ta’ahine ‘e taha.

‘Eiki Palēmia: Sea ka u ki’i fehu’i pē au ki he Fakafofongá. ‘A ia ko ‘ene ‘uhingá ‘oku ‘ikai ke fiema’u ke tanu e hala ia ‘o Kolomotu’á, Tongatapu 1?

Siaosi Pōhiva: ‘E ‘Eiki Palēmia ‘oleva mu’a ‘oku te’eki ke ...

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea.

Siaosi Pōhiva: ‘Osi ‘eku leá ke māhino e me’a ko u lave ki aí.

‘Eiki Palēmia: Kae kehe ko e ki’i fehu’i pē. Fehu’i pē Sea.

Siaosi Pōhiva: Te u a’u pē ki ai ‘Eiki Palēmia, te u a’u pē ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga, ‘io ‘oku ‘ikai ke tali he Fakafofongá ho fehu’í. Mālō. Hangē ‘oku tau ki’i holo hotau iví sio ke tau ki’i lele po’uli ke tau ‘ā’ā. Me’a mai koe Fakafofonga.

Tokanga ke hā mai he Patiseti ‘a e fiema’u vivili ‘a e kakai

Siaosi Pōhiva: Ki’i fāmili ko ení na’e ngāue pē toko ua. Ko e fāmili ‘oku toko fitu. Ngāue pē toko ua. Ki’i leka ‘e taha na’e ngāue he tīliva pea ko e ki’i leka ‘e taha na’e fai fakatau. ‘Osi fakamālōlo’i lōua naua ia. Pea ko e ‘eke atu ko ē ki’i fāmili ko ení pē ko e hā ‘enau me’a ‘oku fai ki he’enau mo’uí ke nau mo’uí aí. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau kekekele pea ko e kolekole holo pē. Ko e ki’i tokotaha pē eni ia ko u talanoa ki aí. Mou faka’uta ange fu’u kakai tokolahi lau ngeau kuo ‘osi mālōlō mai he taimi ni hotau fonua ni. Ko e hā ‘enau me’a ‘oku ma’u ke mo’ui ai honau fāmili? ‘A e ‘uhila ‘a e vai? Ko e ngaahi me’a ia ‘oku totonu ke ‘asi mai ia he Patiseti ko ení. Tokanga’i e ngaahi fiema’u vivili ‘a e kakai. Kamata pē henau pēletí.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mahalo pē ‘oku ‘ikai ke mea’i he Fakafofonga ia ‘a e ngaahi polokalama ngāue ko ē ‘oku fakahoko he Pule’angá. ‘Alu pē ia ‘o talanoa ki he ki’i fāmili ko ení. Ko e ‘ū polokalama tokoni ko ē ‘a e Pule’angá ‘oku fakafou ko ē ‘i he ngaahi *cluster* pa’anga ‘e 60 miliona. Kau ai mo e pa’anga ‘Eiki Sea ki he kakai na’e ma’ungāue ka kuo tuku kitu’a he ngaahi ngāue’angá pea ‘oku *cover* kotoa e ‘ū sekitoá ‘Eiki Sea. Pea ko e ngāue ko ení ‘oku lolotonga hokohoko atu pē pea ‘oku lolotonga lele pē Sea.

Siaosi Pōhiva: Mālō Sea kuo mahino e tokoni ko ē.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō.

Siaosi Pōhiva: Kapau te tau ‘alu ‘o talanoa he me’a ko iá ‘oku to e lahi mo hono palopalemá ‘ona. Ko e hoko ko ení ‘a e *COVID* na’e ‘osi ‘i ai ‘a e *priority* ‘a e Pule’angá. Ngaahi tefito’i kaveinga ngāue pea na’e ‘osi fakahokohoko mai. Ko e ngaahi me’a ia na’e fai mai mei he ta’u ‘e tolu ko eni kuohilí ...

<002>

Taimi: 1555-1600

Tokanga ‘ikai ha fakaikiiki ki he tokoni ki he *COVID* kae hā mai tokoni ia ki he ngaahi hala

Siaosi Pōhiva: ...Pea mo e kamata’anga ‘o e ta’u ni ‘i he ‘a’ahi ‘a e ‘Eiki Palēmia te’eki ai ke mahino ‘a e ha’aha’a ia ‘o e *COVID* ‘oku hangē tu’unga ‘oku tau ‘i ai he taimi ni ko e tō ha ‘asi ki ha luo ‘oku tukuange e *priority* kotoa pē ka tau feinga’i e ‘asi ke mo’ui. ‘Oku pehē ‘a e tu’unga ‘oku tau ‘i ai, *reprioritize* peesi 27 ta’u fakapa’anga lolotonga *infrastructure with priority on road improvement* pa’anga ‘e 101.58 miliona ‘ikai ha me’a ia ke ‘asi mai heni ki he *COVID* Sea. Pea kapau ‘oku ‘i ai ha tokoni ai ko e hā ‘oku ‘ikai ke fakaikiiki mai ai ke ‘ilo ki ai ‘a e kakai. 101.58 miliona ta’u fakapa’anga lolotonga lahi taha ai ko e tanu hala.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ki’i tokoni atu ki he Fakafofonga

Siaosi Pōhiva: Mālō

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e taumu’a ko ē ‘a e *Budget Statement* ko hono ‘omai pē ha fakamatala fakalukufua ke ne hulu’i mo fakamaama ‘a e fakamatala fakaikiiki ki he Patiseti. Ko e pa’anga ko ena ‘a ena ko e lahi ko ē ‘a e pa’anga ko ena ‘oku ‘i loto pē he Patiseti ‘i he ngaahi potungāue ‘a e Pule’anga, Potungāue Mo’ui, mo e ngaahi potungāue fekau’aki taimi ko ē te tau toki ō ai ko ē ‘o *discuss* ‘a e *Budget* mo e fika te u toki fakahinohino atu leva kia koe ‘a e ngaahi fika ko ia ‘oku tānaki ‘o ma’u ai e silini ko eni.

Siaosi Pōhiva: Mālō ‘Eiki Minisitā

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ‘oku ‘osi ‘etau taimi ‘oku kei toe pē ho taimi ki ‘apongipongipongi ke toki fakamā’opo’opo mai

Siaosi Pōhiva: Mālō

Sea Kōmiti Kakato: Tau liliu ‘o Fale Alea

(Liliu ‘o Fale Alea pea me’a mai e ‘Eiki Sea ‘a e Fale Alea ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki toloi e Fale ki he 10 ‘apongipongi mou me’a hake kelesi

Kelesi

(Kelesi ai pē ‘Eiki Sea ko e lava ia ‘a e feme’a’aki ‘o e ‘aho ni)

<007>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga